

ARAP YAZISINDA ALÂMETLER (NOKTA VE HAREKELER)¹

Dr. Gânim Kadvurî el-Hamed

Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Ahmet GEDİK
Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Arap yazısındaki harflerin üstüne veya altına resmedilen alâmetlerin yani nokta ve hareketlerin aslını, ve bu mevzûda “nakt ve şekil (noktalama ve harekeleme) ilmi” diye bir müstakil disiplinin oluştuğunu günümüzde bilen sayısı oldukça azdır. Bu alâmetlerin tarihi, çeşitleri ve delâletlerinin incelendiği bu çalışma yalnız Kur’ân ve Arap dili ile ilgilenenler için değil, özellikle hat sanatı ile uğraşanların bilmesi gereken mühim hususları ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Yazısı, Alâmetler (Nokta ve Harekeler), Hat Sanatı, Tezyîni İşâretler.

ABSTRACT

?

?

Key Words: ?.

GİRİŞ

Arap yazısı, özellikle *Resmü'l-Mushaf* da, lugat kitaplarında ve bunlar gibi zabtına itinâ edilen nasslarda, **harflerin üstüne veya altına resmedilen alâmetlerin çokluğu** ile öne çıkar. Arap yazısının, bugün gördüğümüz alâmetlerin tamamından hâlî olduğu (alâmetsiz) bir dönemi vardır. Bu alâmetlerin kullanımının iyice yaygınlaşıp yerleşmesinden evvel asırlar geçmiştir.

Günümüz insanları çoğunlukla bu **alâmetlerin aslını** bilmiyorlar. Hatta Arap yazısıyla ve (hüsn-i) hatla ilgilenenlerin bazıları bile bunu bilmezler. Belki de bunun sebebi, bu alâmetlere dair bilinen kaynakların azlığıyla birlikte, aradan hayli zaman geçmesi ve insanların zamanla bunları kanıksamasına râci'dir.

Arap kültürü araştırmacısı, Arap yazısındaki alâmetler(in icadı ve tekâmülün)de Kur’ân-ı Kerîm âlimlerinin ve ilk dönem Arap Dili bilginlerinin gayretleri-

¹ Dr. Gânim Kadvurî el-Hamed'in “İlmü'l-Kitâbeti'l-Arabiyye” (Amman 2004) adlı Arapça eserinden, ilgili kısmın (s. 53-96) tercümesidir.

nin büyük bir payı olduğunu, bu gayretlerin “nakt ve şekil (noktalama ve harekeleme) ilmi” diye bilinen, hakkında -çok azı günümüze kalabilmiş- epeyce kitap yazılmış olan müstakil bir disiplini oluşturduğunu görür.

Arap yazısında alâmetlerin tarihini araştıran araştırmacıyı iki zorluk beklemektedir:

Biri, “nakt ve şekil ilmi”ne dair kaleme alınmış kadîm kaynakların büyük bir yekûnunun kaybedilmiş bulunmasıdır.

İkincisi, kadîm Arapça kaynakların, çoğu zaman bunlara erişmeyi zorlaştıracak şekilde dünya kütüphanelerine dağılmış olmasıdır.

Konuyu şu iki başlık altında ele almaya çalışacağız:

- 1- Arap yazısında alâmetlerin tarihi,
- 2- Arap yazısında alâmetlerin çeşitleri ve delâletleri.

1- ARAP YAZISINDA ALÂMETLERİN (NOKTA VE HAREKELERİN)TARİHİ

Geçen fasılda bahsettiğimiz kadîm Arapça kitâbelere (nukûş'a) sūr'atle bir bakış şu gerçeği ortaya koymaktadır: O çağda Arap yazısında nokta ve hareketler yoktu. Dolayısıyla üç harekeye; *fetha*, *zamme* ve *kesra*'nın temsiline (bu hareketleri temsil edecek alâmetlere) ve *dâl* (د)-*zâl* (ذ), *râ* (ر)-*zây* (ز), *sîn* (س)-*şîn* (ش), *tâ* (ط)-*zâ* (ظ) gibi şeklen müşterek harfleri birbirinden ayıracak alâmetlere ihtiyaç duyuyordu. Kısaca, bu kitâbeler hiçbir alâmeti ihtivâ etmiyordu.

Kadîm Arap yazısının hareketlerin olmayışı, Arap yazısının kendisinden doğduğu asıldan kaynaklanır ki bu, geçen fasılda izah ettiğimiz üzere Nabat yazısıdır. Birden fazla sesin müşterek bir yazı sembolüyle ifade edilmesi de yine bu yazıdan kaynaklanmıştır.

Bazı araştırmacılar, milattan önceki çağa varan kadîm Nabat yazısının harflerinin, bir tek kelimedede birbirinden ayrı olarak resmedilmekte olduğunu, daha sonra harflerin birleşmeye başladığını, hattâ bu durumun yaklaşık miladî dördüncü asra kadar bütün harfleri içine aldığını, yalnız altı harfin; *elif*, *vâv*, *dâl* (ve *zâl*), *râ* (ve *zây*)'ın kaldığını, bunların evvelki harflerle birleşip sonraki harflerle birleştirilmediğini kaydederler.²

Bu olgunun iki neticesi olmuştur:

² Halil Yahya Nâmî, *Aslû'l-Hattî'l-Arabî*, s. 85-86.

1. Belli harflerin, kelimedeki yerine göre çeşitli şekilleri ortaya çıkmıştır.
2. Belli harfler, kendilerine has farklı yazı şekillerini kaybetmeye yüz tutmuş ve aralarını ayırt etmek zorlaşacak kadar diğer harflerin şekilleriyle karışmaya başlamıştır. Nihayet iş, neredeyse tek bir şekilde yazılması neticesine varmıştır.³

Bu değerlendirme doğru ise, şu anlama gelir: Nabat ve kadîm Arap yazısında birden fazla sesin müşterek bir remz/sembol ile ifadesi, özellikle amaçlanmış bir şey değildir. Bu sadece, milattan sonra Nabat yazısının, bir kelimenin harflerini birleştirme yönünde gelişmesinin ürünüdür, neticesidir. Kâtiplerin gafleti ile de dilin seslerini hassas temsil ile yazabilmeyi ihlâl eden bu olguya götürdü.

Bu şekli ile Arap yazısı, İslâmiyet'in doğuşu ve İslâm Devleti'nin kuruluşu ile gün yüzüne çıkan büyük ihtiyaçlara cevap vereme(z)di. Bu ister Kur'ân-ı Kerîm'in tedvîninde ve kıraatının kolaylaştırılması hususunda olsun, ister devletin ihtiyaçlarını karşılama sadedinde bulunsun veya hicrî bir ve ikinci asırlarda olgunlaşmaya ve kemâle doğru sür'atle yol alan Arap ve İslâm ilimlerinin yazılışında olsun (fark etmez). İşte bu noktada, Kur'ân âlimleri ve Arap dili bilginleri, şeklen benzer harfleri temyiz için *noktaların*, *harekeleri* temsil için de küçük *alâmetlerin* kullanımıyla son bulan çeşitli çalışmalar sayesinde, sür'atle bu noksanı bertaraf etmeye koyuldular. Arap yazısı bu sayede luğavî kullanım ihtiyaçlarını en dakîk bir şekilde ifade eden (günümüzdeki) tamamlanmış şeklini aldı.

Arap yazısında alâmetlerin kullanılış tarihini izah için, mevzuyu şu üç başlık altında ele alacağız:

1. Arap Yazısında Alâmetlerin (Nokta ve Harekelerin) Ortaya Çıkışı

a) Hareke İşaretleri

Araştırmacıların görüşleri hemen hemen şu noktada birleşir: Arap yazısında harekelerin temsili için bir usul ortaya koyan ilk şahıs, **Ebû'l-Esved ed-Düelî** (Zâlim b. Amr, v. 69)'dir. O, harekelere delâlet etmek üzere *kırmızı noktaları* kullanmıştır. *Fetha*'yı harfin üzerine bir nokta, *kesra*'yı harfin altına bir nokta, *zamme*'yi de harfin önüne bir nokta koymak suretiyle ifade etmiştir. Harekenin yanında *tenvîn* de bulunduğu durumlarda, iki nokta kullanmıştır. Bu uygulama,

³ Bkz. *Resmü'l-Mushaf* adlı kitabım, s. 73.

ilk olarak Mushaf'ın kelimelerini zabt hususunda icra edilmiştir. Çünkü kadîm rivâyetler bu ameliyeyi, Kur'ân tilâvetinde lahn'ın zuhuru ve hatanın ortaya çıkışı ile ilişkilendirirler. Bunun üzerine Ebû'l-Esved yazının kurallara bağlanması ve okumayı kolaylaştırma amacına yönelik olarak bu usûlü icad etmiştir.⁴ (Düelfî'nin usûlüyle noktalanmış bir Mushaf sayfası için bkz. Resim: 7)

Anlaşılan o ki, Arap yazısında harekeler için alâmet koyma işi, başka bir ameliye ile de ilişkilidir. Bu ameliye, Arap dilinin kâidelerini, cümlelerin nasıl kurulduğunu ve bunun kelime sonlarının harekesindeki tesirini ortaya çıkarıp tesbit etme çalışmasıdır. Böylece yazıdaki işaretler okumanın zabtına yardımcı olacak, nahiv kâideleri de doğru konuşmayı beyan ve tarif edecektir. Irak'taki Basra şehri Arap dili araştırmalarında öncü İslâm kentidir. Muhammed b. Sellâm el-Cumahî şöyle der: "Arapça hususunda Basralı âlimler kıdemlidir. Onlar Nahiv, Arap lehçeleri ve Garîb'e de ehemmiyet vermişlerdir. Arapça'nın ilk olarak incelemesini yapan, kapısını açan, yolunu belirleyip kurallarını koyan Ebû'l-Esved ed-Düelfî'dir... O, Basralı idi."⁵

Ebû'l-Esved'in Basra'da bazı öğrencileri vardı ki, ondan Arapça'yı ve Mushaf'ı noktalamayı öğrenmişlerdi. Nasr b. Âsım el-Leysî (v. 90) ve Yahya b. Ya'mer el-Advânî (v. 129) bunlardandır. Bazı kaynaklar Mushaf'ları noktalamayı ilk başlatanların bu ikisi olduğunu kaydeder, ilk Mushaf'ları noktalama işini bu ikisine nisbet eder.⁶ Fakat ed-Dânî: "Onlar (Nasr ve Yahya) bunu Ebû'l-Esved'den öğrenmişlerdir. Çünkü bu işe öncülük eden ve bunu başlatan, harekeleri ve tenvini icad eden başkası değil, odur" demiştir.⁷

Yazımdaki zorluğundan dolayı ve yazıda kullanımından sonra "noktalı harflerin noktaları" ile karışması ihtimâli nedeniyle Ebû'l-Esved'in, harekeleri kırmızı noktalarla gösterme usûlünün ömrü kısa olmuştur. Ondandır Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (v. 170) gelmiş, hareke olarak üç med harfinden aldığı *küçük harfleri* kullanmıştır. Muhammed b. Yezid el-Müberred şöyle der: "Kitaplardaki harekeleme, Halil'in işidir ki, harflerin formlarından/şekillerinden alınmıştır. *Zamme*, harfin üstünde -normal vâv'la karışmaması için- *küçük bir vâv*dir. *Kesra*, harfin altında *bir yâ*dir. *Fetha* ise, harfin üstünde *düz/enine bir elif*dir."⁸ Halil,

⁴ Bkz. İbnü'l-Enbârî, *Îzâhu'l-Vakf*, 1/39-41; el-Halebî, *Merâtibü'n-Nahviyyîn*, s. 10; Seyrâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn*, s. 16; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 45; ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 6-7.

⁵ *Tabakâtü's-Şuarâ*, s. 5.

⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/336, 381.

⁷ *el-Muhkem*, s. 6.

⁸ *el-Muhkem*, s. 7.

hemze, şedde, ravm ve işmâm için de alâmetler koymuştur.⁹

Buradan özetle, hareke alâmetleri evvelâ iki şekliyle Irak-Basra'da kullanılmıştır:

- 1) Ebû'l-Esved'in usulü, birkaç asır sonra kullanımdan kalkmıştır, onlarca kadîm mushafta örnekleri mevcuttur,
- 2) Halil'in usulü, Arap yazısında hâlâ kullanılmaya devam etmektedir.

Şöyle de denebilir: Düelî'nin vefat tarihi olan hicrî 69 senesinden evvel, harekelerin gösterilişi için Arap yazısında ve bilhassa Mushafalarda (takip edilmiş) bir usûl vardı. Daha sonra Halil'in vefat tarihi olan hicrî 170 senesi öncesi ortaya, ilk usûle rakip ve nihayet onu kullanımdan kaldıran başka bir usûl çıkmıştır.

b) Noktalar

Şeklen benzeşen harfleri ayırt eden noktalamanın (i'câm)ın aslına dair görüşler muhtelifdir. Geçmiş âlimlerden, bu i'câm noktalarının harflerle beraber (eş zamanlı olarak) ortaya konduğunu söyleyenler vardır.¹⁰ Bazıları i'câm'ın vaz'ını Âmir b. Cedere'ye nisbet eden bir rivâyet nakleder. İbnü'n-Nedîm'in zikrettiğine göre "ilk Arapça yazan, Bevlân'dan üç şahıstır. Bevlân, Enbâr'da sâkin bir kabiledir. Bunlar bir araya gelmiş, tek ve bitişen harfleri icad etmişlerdir. Bunlar Mürâmir b. Mürre, Eslem b. Sidre ve Âmir b. Cedere'dir... Mürâmir şekilleri vaz'etmiş, Eslem (ayrı yazılacakları) ayırıp (bitişik yazılacakları) bitişirmiş, Âmir de i'câm'ı ortaya koymuştur."¹¹

İ'câm noktalarının harflerle beraber (eş zamanlı olarak) ortaya konduğunu gösteren herhangi bir delil mevcut değildir. Genel kabul, geçen fasılda ele alınan "Arap Yazısının Aslı"nın incelenmesinden de açıkça anlaşıldığı üzere, Arap yazısının uzun bir müddet, şeklen benzeşen harfleri ayırt eden noktalar olmaksızın işaretlessiz olarak kullanıldığı yönündedir.

Öyle anlaşılıyor ki, kâtipler harfleri noktalamaya ancak İslâm'dan sonra başlamışlardır. Fakat bunun için belli bir tarihin verilmesi ve bunun belli bir şahsa nisbeti zordur. Çünkü bunu Nasr b. Âsım'a (v. 90) nisbet eden rivâyette sıkıntı vardır ve keşfedilen/bulunan kadîm nukûş ve kitâbeler bu rivâyetle çelişmektedir.

Tashîf kitapları yazan müellifler, Arap yazısında tashîf'in Abdülmelik b.

⁹ *el-Muhkem*, s. 6.

¹⁰ Bkz. *ez-Zeccâcî, el-Cümel*, s. 272; Hacı Halife, *Keşfü'z-Zunûn*, I/712.

¹¹ *el-Fihrist*, s. 7.

Mervân'ın hilâfeti döneminde (h. 65-86) yayıldığını, bunun üzerine, Irak'ta h. 75-95 yılları arasında valilik eden Haccac b. Yusuf es-Sekaffî'nin kâtiplerini çağırıp onlardan, şeklen benzeşen (ve dolayısıyla karıştırılan) harfler için bir takım ayırıcı/mümeyyiz alâmetler icad etmelerini istediğini, onların da tekli, ikili ve üçlü noktalar vaz'ettiklerini ifade eden bir rivâyet naklederler. Bunu yapanın Nasr b. Âsım (v. 90) olduğu da söylenir.¹²

Bu rivâyet¹³ i'câm noktalarının Arap yazısında h. 75 yılından sonra kullanıldığını göstermektedir ki bu, Haccac'ın Irak'a vali olduğu senedir. Nasr b. Âsım'ın vefat tarihi olan h. 90 senesi de söylenmiştir.

Arap yazısında benzeşen harfleri temyiz için i'câm noktalarının kullanılmış olduğu dönemi sınırlayan yukarıdaki tarih, h. 75 yılı öncesine giden, bulunmuş şu kadîm Arapça nukûş ve kitâbelerle çelişmektedir:

- 1- Hicrî 22 senesine ait Arapça bir kitâbenin üzerinde bulunduğu berdiyye/papirüs. Bu kitâbede, üzerlerinde *i'câm noktaları* olan beş harf dikkat çeker. Bunlar *şîn* (ش), *zây* (ز), *zâl* (ذ), *hâ* (ح) ve *nûn* (ن)'dur. Ne var ki bu kitâbenin tarihlendirilmesi hususunda son söz henüz söylenmemiştir.¹⁴
- 2- Hicrî 58 senesine ait Seddü't-Tâif nakışı. Bu kitâbede noktalı yedi harf görülmektedir. Bunlar *bâ* (ب), *tâ* (ت), *yâ* (ي), *sâ* (ث), *nûn* (ن), *fâ* (ف) ve *hâ* (ح)'dır. (Resim: 8)
- 3- Hicrî 64 senesine ait, Irak'taki Hufnetü'l-Übeyyiz Vâdisi nakışı. Bu kitâbede bir veya iki yerde noktalanmış üç harf görülür. Bunlar *bâ* (ب), *yâ* (ي) ve *sâ* (ث)'dır. (Resim: 9)
- 4- Hicrî 72 senesine ait, Kubbetü's-Sahra kitâbesi. Bu kitâbede de üç harfin noktası görülmektedir. Bunlar *tâ* (ت), *kâf* (ق) ve *yâ* (ي)'dir.¹⁵

Bu kadîm Arapça kitâbelerde i'câm noktalarının mevcûdiyeti bizi, bazıları

¹² Hamza el-İsfahânî, *et-Tenbîh alâ Hudûsî't-Tashîf*, s. 27; Ebû Ahmed el-Askerî, *Şerhu mâ Yakau fihî't-Tashîf ve't-Tahrîf*, s. 13; es-Safedî, *Tashîhu't-Tashîf ve Tahrîru't-Tahrîf*, s. 13-14; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I/344.

¹³ Bu rivâyetin mazmûnunu *Resmü'l-Mushaf* adlı kitabımın s. 539-543'de tartıştığım daha önce söylenmişti.

¹⁴ Bkz. *Resmü'l-Mushaf* adlı kitabım, s. 545-547.

¹⁵ Bu kitâbenin resmi için bkz. el-Müneccid, *Dirâsât fî Târîhi'l-Hattî'l-Arabî*, s. 59.

hakkındaki görüş ne olursa olsun, harfleri noktalama işini, h. 75 senesiyle başlayan Haccac'ın Irak valiliği döneminde, Nasr b. Âsim el-Leysî'ye nisbet eden rivâyetin şüpheli olduğu sonucuna götürür. Lâkin Nasr b. Âsim'in bu mevzuyla alâkasını da görmezden gelemeyiz. Çünkü Arapça kaynaklar Mushaf'ların noktalananması ve harflerin i'câmı işini ona nisbet ederler. Hattâ ona “**Nasru'l-Hurûf**” diye de lakab verilmiştir. Nitekim Câhız, *Ensâr* adlı kitabında Nasr b. Âsim'dan “Kendisine ‘Nasru'l-Hurûf = Harflerin Yardımcısı’ denilmekteydi” diye bahseder.¹⁶ Bu lakap onun, bir zamanların kaynaklarının çok sınırlayıcı bir tarzda izah ettiği, Arap harflerine mahsus mühim bir iş icrâ ettiğini gösteren bir lakaptır.

Arap yazısında i'câm noktalarının ilk çıkışına dair söylenenlerin hülâsası şudur: Hicrî birinci asırda, şeklen benzeşen harfleri noktalama sisteminin tamamlanmış ve bunun başlangıcı en azından bu asrın ortalarına kadar gitmektedir.¹⁷

Arap dili ve Kur'ân kıraatı bilginlerinin *Arap yazısı alâmetleri* mevzuuna, (yani) bu alâmetlerin delâletlerini ve nasıl kullanılacaklarını izaha yönelik ilgi, hassâsiyet ve emekleri büyüktür. Bu alâka o dereceye varmıştır ki, bu mevzuya dair müstakil kitaplar telif edilmiş, ana konuları ile birlikte bu mevzû, gelecek kısımda açıklayacağımız üzere, (başlıbaşına bir) “ilim/disiplin” kabul edilmiştir.

2. Nakt ve Şekil İlimi

“**Nakt** (النقط)” sözlükte, “*harfi noktalamak, harfe nokta koymak*” anlamında “**nakata**’l-harfe yenkutuhû (نقط الحرف ينقطه)” fiilinin masdarıdır. İsmi “**nokta** (النقطة)”dır. Çoğulu “**nukat** (النقط)” ve “**nikât** (النقاط)” gelir. Yine şeddeyle “**nakkata** tankîtan (نقط تنقيطاً)” diye de söylenir.¹⁸

Terim olarak “**Nakt** (النقط)” kelimesi, Arap kültüründe iki mânâda kullanılmıştır¹⁹:

1- Şeklen benzeşen harfleri birbirinden ayırt etmek için “**naktu'l-i'câm**”

¹⁶ İbn Atıyye'den naklen, *Tefsîr*'inin *Mukaddimesi*, s. 275.

¹⁷ Ferrâ der ki: Bana Süfyan b. Uyeyne, Zeyd b. Sâbit'e ref' ettiği bir haberde şöyle demiştir: “Bir taşta (مسرها ولم يسس) yazıldı. Zeyd b. Sâbit'e bakıyordum. Şîn (ش), zây (ز)'a dört nokta koydu ve hâ (ه) ile (بنسنة) yazdı.” Bu rivâyetin isnâdı munkatı'dır. Eğer doğru ise bu, hicrî birinci asrın ilk yarısında i'câm noktalarının varlığına delâlet eder. Bkz. Ferrâ, *Meânî'l-Kur'ân*, I/172-173.

¹⁸ el-Halîl, *el-Ayn*, 5/105; İbn Düreyd, *el-Cemhere*, 3/115; el-Cevherî, *es-Sihâh*, 3/1165; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9/294-295 (n-k-نقطه maddesi).

¹⁹ el-Mârğînî, *Deflü'l-Hayrân*, s. 321; İzzet Hasan, *Dânî'nin Kitâbü'l-Muhkem*'inin *Tahkîki*'nin Mukaddimesi, s. 26.

(i'câm'a yönelik noktalama)".

Dânî der ki: "**Nakt**, Arap literatüründe harfleri kendi semtinde noktalamak demektir."²⁰

Cevherî de şöyle der: "**Acm** (العجم), siyah (mürekkep) ile **noktalamak** demektir, tâ (ت) gibi ki üzerinde iki nokta bulunur. "A'cemtü'l-hurûfe (أعجمت الحروف)" denilir, "harflere nokta koydum". "**Ta'cîm** (التعجيم)" de bu "**i'câm** (الإعجام)"la aynı anlamdadır. "A'cemtü ... (... عجمت)" demiyesin!"²¹

2- *Fetha* için harfin fevkına, *zamme* için harfin önüne ve *kesra* için harfin altına başka renkte bir mürekkeple birer nokta koyduğunda Ebû'l-Esved ed-Düelfî'nin usûlünü ortaya koymuş olduğu "**naktu'l-i'râb** (i'râb'a yönelik noktalama)".²² İşte bu, evvelki kısımda izah ettiğimiz üzere, Arap yazısında hareketlerin gösterilmesi hususunda en kadîm usûldür.

"**Şekl** (الشكل)" ise sözlükte, "*benzer*" anlamında "misl (المثل)" ve "şibh (الشبه)" demektir. "Hâzâ eşkele bihâzâ (هذا اشكل بهذا) Bu şuna benzer" denilir, yani "eş-behe (اشبه)". "Eşkele'l-emru = İltebese (اشكل الأمر = التيس)". "Şekele'd-dâbbete şekülühâ şeklen = Şedde kavâimehâ bihablin (شكل الدابة يشكلها = شد قوائمها بحبل) Hayvanın ayaklarını bir iple bağladı". Bu ipin adı "şikâl (الشكال)"dir. "Îzâ kayyedtehû bialâmâtî'l-i'râb (إذا قيده بعلامات الإعراب) i'râb işaretlerini koyduğunda şekeltü'l-kitâbe, eşkülühâ şeklen" (شكلت الكتاب أشكله شكلا)" dersin.²³

Terim anlamına gelince...

Nasr el-Hûrinî şöyle der: "Yazı dilinde "**şekl** (الشكل)" harflerin üstüne veya altına, belli *harekelere*, *sükûn'a*, *hemze'ye*, *medd'e*, *tenvîn'e* veya *şedd/teşdîd'e* delâlet eden **alâmetler koymak** demektir."²⁴

²⁰ *el-Muhkem*, s. 35.

²¹ *es-Sihâh*, 5/1981. Ayrıca bkz. el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Luğâ*, 10/25; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/282 (a-c-m عجم maddesi).

²² ed-Dânî, *El-Muhkem*, s. 4, 6-7.

²³ el-Cevherî, *es-Sihâh*, 5/1737; İbn Düreyd, *el-Cemhere*, 3/68; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/381 (ş-k-ا شكل maddesi).

²⁴ *el-Metâliu'n-Nasriyye*, s. 204.

Anlaşıyor ki bu iki kelime; “**nakt** ve **şekl**”, hicrî ikinci asırdan itibaren aynı anlamda kullanılmış, birçok kitaba ünvân olarak kullanılmıştır. Nitekim birçok âlim bu tür konuları ele aldıkları kitaplarına “İlmü'n-Nakt ve'ş-Şekl = Nakt ve Şekl İlimi” adını vermişlerdir. Bunlardan Ebû Hâtim es-Sicistânî kitabının başında şöyle demiştir: “Bu öyle bir kitaptır ki, sayesinde *ilm-i nakt* (noktalama usûlü bilgisi) elde edilir.”²⁵ ed-Dânî ise *el-Muhkem* adlı kitabının mukaddimesinde şöyle der: “Bu, *ilm-i nakti'l-mesâhîf* (Mushafları noktalama usûlü) kitabıdır.”²⁶

Çok geçmeden “Nakt ve Şekl İlimi” tabiri yerine “**İlmü'z-Zabt = Zabt İlimi**” diye yeni bir mustalah/terim kullanılmıştır. “**Zabt**”, “*bir şeyi kesin, tam korumak*” anlamında “**zabeta**’ş-şey’e, yazbituhû (ضبط الشيء يضبطه)”dan masdardır.²⁷ Buradan hareketle şekl, zabt diye isimlendirilir. Çünkü şekil (bilgisi), yazılanı kaydeder ve onu noktalama ve harekelemede hatâyâ düşme tehlikesinden korur. “**Nakt ve şekl**” terimi, Dânî (v. 444)’nin *Muhkem* adlı kitabında gördüğümüz üzere mütekaddim âlimlerce daha çok kullanılmıştır. Dânî, zabt ve müştaklarını şu sözünde olduğu gibi yalnız yeri geldiğinde ve sözlük anlamıyla kullanmıştır: “şekeltü'l-kitâbe şeklen; ey kayyedtühû ve zabattühû (شكلت الكتاب شكلا اي قيده)”²⁸ “**Zabt**” veya “**Fennü'z-Zabt**” terimi ise müteahhir âlimlerce daha çok kullanılmıştır. Bu iki terimin kullanımlarını belirten tarihî bir sınırlama kolay değildir. Fakat burada şunu söyleyebiliriz ki, Ebû Tâhir el-Ukaylî (v. 623) “zabt” terimini kullanmıştır.²⁹ Yine İbn Vesîk el-Endelüsî (v. 654)³⁰ ve Ebû Abdillâh eş-Şüreyşî el-Harrâz (v. 718)³¹ aynı şeyi yapmışlardır.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdülcelîl et-Tennisî (v. 899) ise, “*et-Tırâz fî Şerhi Zabtî'l-Harrâz*” adlı kitabında şöyle der:

“Bilesin ki, Mushafların hatları hakkında iki yönden söz edilir:

- (1) Zâid, nâkıs, mübdel, mevsûl ve diğerlerinin beyanına râci, “**İlmü'r-Resm**” denilen yön,
- (2) Hareke, sükûn, şedd, medd, sâkıt, zâid alâmetlerine râci, “**İlmü'z-Zabt**”

²⁵ İbn Ebî Dâvud’dan naklen. *el-Mesâhîf*, s. 144.

²⁶ *El-Muhkem*, s. 3.

²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9/214 (z-b-t ضبط maddesi).

²⁸ *el-Muhkem*, s. 22.

²⁹ *Muhtasarü mâ Rusime fî'l-Mushafî'ş-Şerîf*, 23z.

³⁰ *el-Câmi' lîmâ Yahtâcü ileyhi Men Raseme'l-Mushaf*, s. 151.

³¹ *Zabtu'l-Harrâz* diye bilinen ercûzesinde. Bkz. *Resmü'l-Mushaf* adlı kitabım, s. 481.

denilen yön.”³²

Müteahhir âlimlerden Mârğînî (İbrahim b. Ahmed et-Tûnisî) “*Deflü'l-Hayrân Şerhu Mevridi'z-Zam'ân fî Resmi ve Zabtı'l-Kur'ân*” adlı kitabında der ki:

“**Fennü'z-Zabt (Zabt Sanatı)**, sayesinde harfe âriz olan *feth, zamm, kesr, sükûn, şedd, medd ve benzeri* durumların bilindiği bir ilimdir/disiplindir.”³³

Şu ortaya çıkıyor ki: “Nakt ve şekil mevzûu zamanla yavaş yavaş ihmâl edilmiştir. Sonra Arap medeniyetinin çöküş çağlarında neredeyse tamamen unutulmuş, bu mevzûda yazılmış kitaplar, özellikle ilk asılları/orijinaleri zâyi olmuş ve geride hiçbir şey kalmamıştır. Çağımızda araştırmacılar **nakt ve şekil mevzûunun ehemmiyetine; Arap dili, nahvi ve yazısıyla ilgili araştırmalarda sağlayacağı faydaya** yeterince dikkat etmemişlerdir. Bunun sebebi, bu mevzûda telif edilmiş kitapların ve ilk asıllarının kaybolmuş olması, bazılarının nakt ve şekil mevzûunu -Kur'ân Mushaflarında kırâatın zabtı dışında- **gereksiz ve basit bir mesele zannetmeleridir**. Hal ve hakikat bu ki: nakt ve şekil mevzûunun kayda değer bir önemi vardır. Çünkü bu disiplin, **Arap yazısı** ve Arap nahvine dair çeşitli kapalı/aydınlatılmaya muhtaç hususları aydınlığa kavuşturur ve bu iki disiplinin ilk devirlerdeki gelişim süreçlerini özel bir şekilde bize beyan eder.”³⁴

Nakt ve şekil ilmine dair telif edilmiş kitapların isimlerine okuyucunun vukûfiyeti, Arap yazısının zabtı hususunda âlimlerin gösterdikleri gayretlerin boyutunu anlamada faydalı olabilir. Öyle ki Arap yazısı, Arap seslerinden her bir sesin onu temsil edecek bir **remzi** veya ona delâlet edecek bir **alâmetinin** olduğu tam şeklini almıştır. Öyle ki bütün yazı imkânları doğru şekilde kullanıldığı takdirde, inceliği içinde “savtî yazı” olmaya daha elverişli olabilmiştir.

3. Nakt ve Şekil (Noktalama ve Harekeleme) İlimi'ne Dair Telif Edilen Kitaplar

İbnü'n-Nedîm altı kitaptan³⁵ oluşan “*Fihrist*” adlı kitabında nakt ve şekil ilmi'ne dair telif edilmiş kitapların en eski listesini vermektedir. Ebû Amr ed-Dânî (v. 444) ise, “*el-Muhkem fî İlmî Nakti'l-Mesâhif*” adlı kitabında bu sahada kendisinden evvel kitap yazan âlimlerin isimlerini zikretmekte, onlardan dokuzunu ifade etmektedir.³⁶ Doktor İzzet Hasan, Dânî'nin “*el-Muhkem*” adlı kitabının

³² *et-Tirâz*, 2e.

³³ *Deflü'l-Hayrân*, s. 321.

³⁴ İzzet Hasan, *Mukaddimetü Tahkiki'l-Muhkem*, s. 21.

³⁵ *el-Fihrist*, s. 38.

³⁶ *el-Muhkem*, s. 20.

tahkîkinin mukaddimesinde, Dâni'den önce bu mevzûda yazan âlimlerin isimlerini saymakta, onyedî âlimden bahsetmektedir.³⁷

Bu disipline ait kitaplardan tesbit edebildiklerimizin adlarını, müelliflerin vefat tarihine göre sıralayalım³⁸:

- (1) **Kitâbu'n-Nakt ve's-Şekl**, Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (v. 170)³⁹. Dâni der ki: "Nakt'ı tasnif, bir kitapta tersim ve ilelini zikreden ilk şahıs Halil b. Ahmed'dir"⁴⁰. Dâni *Muhkem*'de Halil'den çokça nakiller yapmıştır. Harflerin i'câmıyla ilgili nas, bunlardandır.
- (2) **Kitâbu'n-Nakt ve's-Şekl**, Ebû Muhammed Yahya b. el-Mübarek el-Yezîdî (v. 202)⁴¹. Terâcim kitapları bu Yezîdî'nin oğullarından üçünün, nakt ve şekl ilmi hakkında telifatta bulduklarını zikrederler. Onlar:
- (3) Ebû İshak İbrahim (v. 225)⁴²,
- (4) Ebû Abdillâh Muhammed (v. 227)⁴³ ve
- (5) Ebû Abdîrrahman Abdullah (v. 237)⁴⁴dir.
- (6) **Kitâbu'n-Nakt ve's-Şekl**, Ebû İshak İbrahim b. Süfyân ez-Ziyâdî (v. 249)⁴⁵.
- (7) **Kitâbu'n-Nakt**, Muhammed b. İsâ et-Teymî el-Esbahânî (v. 253)⁴⁶.
- (8) **Kitâbu'n-Nakt ve's-Şekl**, Ebû Hâtîm Sehl b. Muhammed es-Sicistânî el-Basrî (v. 255)⁴⁷. Bu kitabın yazma nüshası bugün bilinmemektedir. İlk kitapların başına gelen bunun da başına gelmiştir. Fakat Abdullah b. Ebî Davud (v. 316) "*el-Mesâhîf*" adlı kitabında "Ebû Hâtîm es-Sicistânî der ki (kendi eliyle onu nakletmiştir): bu, kendisiyle nakt ve konularına vâkîf olunan bir kitaptır..."⁴⁸ diyerek ondan altı sayfa nakilde bulunmuştur. Bu sayfalar muhtemelen, kitabın tamamını değilse de büyük

³⁷ Mukaddimetü Tahkîki'l-Muhkem, s. 32-33.

³⁸ Dâni'nin *Muhkem*'de kaydettiğine göre (s. 4) Ebû'l-Esved Mushaf'ı noktaldıktan sonra, kendisine ait *Muhtasar*'ı yazmıştır. Bu *Muhtasar*'ın nakt değil, nahv'e dair olduğu âşikârdır. İbnü'n-Nedîm ise *Fihrist*'de (s. 46), dört varak gördüğünü, "bu varaklarda Yahya b. Ya'mer hattıyla Ebû'l-Esved'in fâil ve mefûl'e dair sözlerinin yazılı olduğunu" söyler. Dâni *Muhkem*'de (s. 9), Halil b. Ahmed'in nakt'a dair ilk kitap yazan kimse olduğunu zikreder.

³⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 38, 49; Yakut, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 11/75.

⁴⁰ *el-Muhkem*, s. 9.

⁴¹ *el-Muhkem*, s. 35-36.

⁴² Yakut, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 2/98; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, 1/474.

⁴³ el-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 3/240.

⁴⁴ Dâni, *el-Muhkem*, s. 9.

⁴⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 63; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elbâ*, s. 157.

⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 38; Dâni, *el-Muhkem*, s. 9.

⁴⁷ Geçen iki kaynak.

⁴⁸ *el-Mesâhîf*, s. 144.

bir kısmını teşkil etmektedir.

- (9) **Kitâbu'n-Nakt ve's-Şekl**, ed-Dîneverî (herhalde: Ebû Hanife Ahmed b. Davud) (v. 282)⁴⁹.
- (10) **Kitâbu' ş-Şekl ve' n-Nakt**, Ebûbekir Muhammed es-Serî b. es-Serrâc (v. 316)⁵⁰.
- (11) **Kitâbu'n-Nakt**, Ebûbekir b. Ahmed b. Musa b. el-Abbâs b. Mücâhid (v. 334)⁵¹. Dâni *Muhkem*'de İbn Mücâhid'in nakt'la ilgili kitabından çokça nakiller yapmıştır.⁵²
- (12) **Kitâbu'n-Nakt ve's-Şekl**, Ebûbekir Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî (v. 328)⁵³.
- (13) **Kitâbu'n-Nakt**, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ca'fer b. el-Münâdî (v. 334)⁵⁴. Dâni'nin bu kitaptan birçok nakilleri olmuştur⁵⁵.
- (14) **Kitâbu'n-Nakt**, Ebûbekir Muhammed b. Abdullah b. Eşteh (v. 360)⁵⁶. Dâni, İbn Eşteh'den de nakt'la ilgili çeşitli nakiller yapmıştır⁵⁷.
- (15) **Kitâbu Şerhi's-Şekl ve'n-Nakt** (İbnü's-Serrâc), Ebû'l-Hasan Ali b. İsa er-Rummânî (v. 384)⁵⁸.
- (16) **Kitâbu'n-Nakt**, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Bişr (Dâni'nin şeyhi)⁵⁹.
- (17) **Kitâbu'l-Muhkem fî (İlmi) Nakti'l-Mesâhîf**, Ebû Amr Osman b. Said ed-Dâni el-Endelüsî (v. 444). Bu sahada yazılmış kitaplardan **bize kâmilten ulaşan en kadîm eserdir**. Bu mevzuda yazılmış ondan evvelki kitapların isimlerini biz onun sayesinde öğrenmiş bulunuyoruz. Nitekim müellifi bunda, bu kitaplardan birçok nakiller yapmaktadır. Dolayısıyla "*el-Muhkem*"in hem târihi hem ilmi, büyük bir ehemmiyeti vardır⁶⁰.

⁴⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 38.

⁵⁰ el-Kiftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 2/295.

⁵¹ Dâni, *el-Muhkem*, s. 9, 29.

⁵² Meselâ bkz. Dâni, *el-Muhkem*, s. 23-24, 210-211.

⁵³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 38.

⁵⁴ Dâni, *el-Muhkem*, s. 9, 21.

⁵⁵ Meselâ bkz. Dâni, *el-Muhkem*, s. 21, 64, 210.

⁵⁶ Dâni, *el-Muhkem*, s. 9.

⁵⁷ Meselâ bkz. Dâni, *el-Muhkem*, s. 8-9, 211-215, 230-231.

⁵⁸ el-Kiftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 2/295.

⁵⁹ Dâni, *el-Muhkem*, s. 9.

⁶⁰ Bu eseri, Dr. İzzet Hasan Dimeşk'ta 1960 senesinde eksik tek bir nüshadan neşretmiştir. Basılı nüshada bulunmayan kısmı 1978 senesinde *Mecelletü Külliyyeti'l-İmâmi'l-A'zam*'da "Kitâbu'l-Muhkem'in Neşredilmemiş Varakları" adıyla neşrettim. Şimdilerde bu kitabın tamamını dört ayrı yazma nüshadan tekrar tahkik ediyorum. Allah yardımcımız olsun, hayırla tamamına erdirsin.

- (18) **Kitâbu'n-Nakt**, yine ed-Dânî'nin. "*el-Mukni' fî Ma'rifeti Mersûmi Mesâhîfi Ehli'l-Emsâr*" adlı kitaba mülhaktır. Vecîz bir kitap olmakla birlikte mevzûunda eksiksizdir⁶¹.
- (19) **Kitâb fîhi Mes'eletü Naktü'l-Mesâhîf alâ Mezhebi Ehli'l-Medîne**, yine ed-Dânî'nin⁶².
- (20) **Kitâbü't-Tenbîh alâ'n-Nakt ve's-Şekl**, yine ed-Dânî'nin. Kalkaşendî bundan nakillerde bulunmuş, Hacı Halîfe bundan bahsetmiştir⁶³.
- (21) **Kitâbü Usûlî'z-Zabt ve Keyfiyetih alâ Ciheti'l-Ihtisâr**, Ebû Davud Süleyman b. Necâh ed-Dânî (v. 496). İki varaklık küçük bir risâledir⁶⁴.
- (22) **Zabtu'l-Harrâz**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. İbrahim eş-Şüreyşî el-meşhûr bi'l-Harrâz (v. 718). Bu kitap 154 beyitten oluşan bir urcûzedir ve müellifin "*Mevridü'z-Zam'ân fî Resmi Ahrufi'l-Kur'ân*" adlı manzum eserinin ekidir⁶⁵.
- (23) **Ed-Dürretü'l-Celiye**, Meymûn b. Müsâid el-Masmûdî el-ma'ruf bi-Gulâmi'l-Fahhâr (v. 816)'ın naktü'l-mesâhîf'e dair uzun bir urcûzesidir⁶⁶.
- (24) **Et-Tirâz fî Şerhi Zabtu'l-Harrâz**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Abdülcelil et-Tennisî (v. 899). Bu, **Zabtu'l-Harrâz**'ın en meşhur şerhidir. Dünya kütüphanelerinde birçok yazma nüshası mevcuttur⁶⁷.
- (25) **Defîlü'l-Hayrân Şerhu Mevridi'z-Zam'ân fî Resmi ve Zabtu'l-Kur'ân**, Şeyh İbrahim b. Ahmed el-Mârğînî et-Tûnisî (h. 1325'te bu kitabın yazımını tamamlamış)⁶⁸.

Bu müstakil eserler yanında nakt ve şekl mevzûunda birtakım bâb ve fasılları bulunan bazı kitaplar daha vardır ki, ilmî ve tarihî ehemmiyeti bakımından müstakil telifattan geri kalmaz. Bunlar:

- (26) **Kitâbu'l-Küttâb**, Abdullâh b. Cafer b. Deresteveyh (v. 347). Bu kitabın

⁶¹ *el-Mukni'*, s. 124-144.

⁶² Bkz. *Fihristü Tesânîfi'd-Dânî*, s. 28.

⁶³ *Subhu'l-A'sâ*, 3/11, 14; *Keşfü'z-Zunûn*, 1/493.

⁶⁴ Fas'da Hizânetü'l-Karaviyyîn'de iki yazma nüshası vardır. Bkz. Muhammed el-Âbid el-Fâsî, *Fihristü Mahtûtâti Hizâneti'l-Karaviyyîn*, 1/243, 2/500.

⁶⁵ Bu urcûze ve şerhleri için bkz. *Resmü'l-Mushaf* adlı kitabım, s. 179-182, 481-482.

⁶⁶ ez-Zirikîlî, *el-A'lâm*, 7/342. Bu urcûzenin Dimeşk'ta Mektebe-i Zâhiriye'de 8371 no'da kayıtlı yazma bir nüshası da vardır.

⁶⁷ Bkz. İzzet Hasan, *Mukaddimetü Tahkîki Kitâbi'l-Muhkem*, s. 34-35.

⁶⁸ Mârğînî'nin Şerh'i Tunus'ta h. 1326 senesinde basılmıştır. 1974 senesinde de Kahire'de Dâru'l-Kur'ân yayınları arasında ikinci defa basılmıştır.

sekizinci bâbı nakt, dokuzuncu bâbı şekli mevzûundadır⁶⁹.

- (27) **Muhtasarü mâ Rusime fî'l-Mushafi's-Şerîf**, Ebû Tahir İsmail b. Zâhir el-Ukaylî (v. 623). Bu kitabın son bâbı zabt mevzûudur⁷⁰.
- (28) **El-Câmi' limâ Yuhtâcû ileyhi min Resmî'l-Mushaf**, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Vesîk el-İşbîlî (v. 654). Bu eserin sonunda zabt bilgisi diye bir fasıl vardır⁷¹.
- (29) **Cemîletü Erbâbî'l-Merâsîd fî Şerhi Akîleti Etrâbî'l-Kasâid**, Burhânüddîn İbrahim b. Ömer el-Ca'berî (v. 732). Kitabın sonunda şekli ve nakt hakkında bir fasıl vardır⁷².
- (30) **Subhu'l-A'sâ fî Sînâati'l-İnşâ**, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî (v. 821). Bu kitapta nakt ve şekli'e dair iki mebhas vardır⁷³.
- (31) **El-Metâliu'n-Nasriyye li'l-Metâbii'l-Misriyye fî'l-Usûli'l-Hattiyye**, Nasr el-Hûrînî (v. 1291/1874). Kitabın hatimesi şekli ve nakt hakkındadır⁷⁴.

Nakt ve Şekil İlmi'ne dair telif edilen bu kitaplara bakan bir kimse şu mülâhazaları çıkarabilir:

- 1- Bu ilme dair hicrî **birinci asırda** yazılmış kitapların çoğunun yazarı **doğulu** ve özellikle **Iraklıdır**. Hicrî **dördüncü asırdan sonra** yazılmış kitapların çoğu ise **Endülüs** veya **Mağribli** âlimlerindir⁷⁵.
- 2- Nakt ve Şekil İlmi'ne dair yazılmış kitapların en meşhurları, hicrî beşinci asır ve evvelinde telif edilmiştir. Sonraki asırlarda bunların sayısı bazı asırlarda yeni bir müellif bulamayacak derecede düşmektedir. Belki de bu, Arap yazısında alâmetlerin iyice yerleşip standartlaşmasından ve yazı öğrenimlerinin ilk yıllarında bu alâmetleri iyice bellemiş olmalarından sonra insanların bu mevzûnun yeni telifâta ihtiyacının olmadığı şeklindeki düşüncelerinden kaynaklanmıştır.
- 3- Ebû Amr ed-Dânî'nin (v. 444) **El-Muhkem fî (İlmi) Naktü'l-Mesâhîf** adlı

⁶⁹ *Kitâbu'l-Küttâb*, s. 94-102.

⁷⁰ 23-28. sayfalar arası.

⁷¹ *el-Câmi'*, s. 151-165.

⁷² 249-255. sayfalar arası.

⁷³ *Subhu'l-A'sâ*, s. 3/147-167.

⁷⁴ *el-Metâliu'n-Nasriyye*, s. 203-218.

⁷⁵ Bunun sebebi şu şekilde açıklanabilir: Arapça ve İslâmî ilimlerin doğuşu doğuda olmuştur. Endülüs ve Mağribli âlimler nakt konusunda Ebû'l-Esved ed-Düelî'nin izah gerektirecek kadar gelişmiş usûlünü doğulu âlimlere nazaran daha çok işlemişlerdir. Dolayısıyla Mağrib ve Endülüslü âlimler bu ilme itinâ etmişler, sonraki asırlarda bu sahada yazmayı âdet edinmişlerdir. Bu arada Meşriktâ Halil'in usûlü erken dönemde iyice yerleşmiş ve bu sahada yazmaya zaruret kalmamıştır. Bkz. *Resmü'l-Mushaf* adlı kitabım, s. 516 vd.

kitabı bu mevzûda basılmış en büyük ve en mühim eserdir. Bunun neşredilmiş olması bu ilmin ilk asıllarının yokluğunu bir dereceye kadar hafifletmekte, hâlâ yazma olarak bekleyen diğer eserlerin basılmamasından kaynaklanan eksikliği kapatmaktadır.

- 4- Nakt ve Şekil İlmi kitaplarının çoğu **Resmü'l-Mushaf'ı zabt amacıyla** kaleme alınmıştır. Bu, Arap dili ilimleri ile Kur'ân-ı Kerîm ilimleri arasındaki irtibatın derecesini ortaya koymakta, Kur'ân'ın bu ilimlerin, bilhassa **Arap yazısı ilminin doğuşu ve gelişmesinde** ne denli etkin rolü olduğunu izah etmektedir. Arap yazısının zabtı için ortaya konan gayretlerin hepsi, "Kur'ân nassına hizmet ve koruma" çerçevesi içinde gerçekleşmiştir. Çünkü Arap yazısına hizmet edenler (doğal olarak), Kur'ân ve Arap dili bilginlerinin Mushaf yazısını korumak (zabtu resmî'l-mushaf) için ortaya koyup bıraktıkları mirası alacaklardır. Yine Nakt ve Şekil İlmi, doğuşu açısından Kur'ân-ı Kerîm ilimlerinden biridir. Fakat Kur'ân âlimlerinin ve Arap dili bilginlerinin topluca gayretleri bu sahaya sarfedilmiş bulunmaktadır. Nitekim Mushaf hattatları ve Arapça yazanlar eşit bir şekilde bunun meyvelerinden istifade etmektedirler.

2- ARAP YAZISINDA ALÂMETLERİN ÇEŞİTLERİ VE DELÂLETLERİ

Araştırmacı, Arapça ile yazılmış bir nass'a baktığında, kadîm ve çağdaş asırlarda **âlimlerin icad ettikleri ve kâtiplerin kullandıkları** bütün alâmetleri bulur, ve her alâmetin edâ ettiği vazifeye göre bu alâmetleri bir takım gruplara ayırabilir. Bu alâmetler şu üç grupta toplanır:

1. **Temyîzî alâmetler.** Bunlar yazı şeklinde müşterek olan harfleri birbirlerinden ayırt eden "i'câm noktaları" ile ve diğer alâmetlerle temessül eder.
2. **Savtî alâmetler.** Harekeler, hemze, şedde ve benzeri gibi.
3. **Terkîm alâmetleri (Noktalama işaretleri).** Bunlar, cümlelerin ve sözün parçaları arasına konulan nokta, virgöl, parantez ve benzeri alâmetlerdir.

Bu üç neviden her bir nev'in alâmetlerini, her alâmetin delâletini ve istihdâm tarihini beyan ederek inceleyeceğiz.

1. TEMYİZÎ ALÂMETLER

Kadîm Arap yazısının harflerinde *şeklen müşterek* olanlar vardır. Bu nedenle bu harflerin temyizine ihtiyaç duyulmuştur. Bu gayeyi temin için, Arapça yazarların tuttuğu usûl, bu harflerden bazılarının noktalanıp, diğer bazılarının noktalanmaması olmuştur. Bu noktalara da, Düelî (v. 69/)'nin hareketler için vaz' ettiği "i'râb noktaları"ndan temyiz etmek için, "i'câm noktaları" adı verilmiştir. İbn Deresteveyh "i'câm noktaları" nı şöyle tarif eder: "Bilesin ki, nakt, onunla diğerini tefrik etmek için harfe getirilen bir ziyâdedir."⁷⁶

Bazı âlimler *naktu'l-i'câm*'ı iki grupta ele almıştır. İbn Deresteveyh şöyle der: "Nakt iki çeşittir: Nakt-ı mahz. Bâ, tâ, sâ, yâ ve nûn'un noktaları gibi. Öbürü de, nakt vazifesi gören çeşidi. Hâ, râ, sîn, sâd, ayn'ın rakm'ı gibi. Bu nakt ve rakm'ın her birinde harfin üstünde ve harfin altında yer alanlar vardır".⁷⁷ Her iki çeşidin açıklaması şöyledir:

1- Nakt-ı Mahz

Arap yazısının 28 harfi, Dâni'nin dediği gibi "dört sınıftır:

(1) Altı mütebâyin (farklı) harften ibarettir ki, diğerleri ile temyiz için herhangi bir noktalamaya ihtiyaç duymazlar. Bunlar elif (ا), kâf (ك), lâm (ل), mîm (م), vâv (و), he (ه)'dir.

(2) Noktasız karıştırılabilen harflerdir. Bunlar hâ (ح), dal (د), râ (ر), sîn (س), sâd (ص), tâ (ط), ayn (ع)'dir.

(3) Karıştırılabilen 11 harftir ki, bunlar öncekilerden nokta(ları) ile ayırt edilir: bâ (ب), tâ (ت), sâ (ث), cîm (ج), hâ (خ), zâl (ذ), zây (ز), şîn (ش), dâd (ض), zâ (ظ), ğayn (غ)'dir.

(4) Herhangi bir şey ile vasledildiğinde noktalanmayan, başka bir harfle vasledildiğinde noktalanmayan dört harftir ki şunlardır: fâ (ف), kâf (ق), nûn (ن), yâ (ي)."⁷⁸

Benzeşen/karıştırılabilen harfleri tefrik etmek için i'câm denenen noktaların kullanımı düşüncesi şu üç esas üzeredir:

⁷⁶ *Kitabü'l-Küttâb*, s. 94.

⁷⁷ *Kitabü'l-Küttâb*, s. 95.

⁷⁸ *el-Muhkem*, s. 36.

(1) Birinin noktalanıp diğèerinin noktalanmaması; hâ (ح) ve hâ (خ), râ (ر) ve zây (ز), dal (د) ve zâl (ذ), sîn (س) ve şîn (ش), sâd (ص) ve dâd (ض), tâ (ط) ve zâ (ظ), ayn (ع) ve ğayn (غ) gibi.

(2) Birinin tek diğèerinin iki veya birinin iki diğèerinin üç nokta ile noktalanması; bâ (ب), yâ (ي) ve sâ (ث) ile fâ (ف) ve kâf (ق) gibi.

(3) Birinin üstten diğèerinin alttan noktalanması; cîm (ج) ve hâ (خ), tâ (ت) ve yâ (ي), bâ (ب) ve nûn (ن), bazı mezheplerde fâ (ف) ve kâf (ق) gibi.⁷⁹

Arap yazısında noktalama usûlünü beyan eden ilk rivâyet, Dâni'nin Halil'den naklettiği şu sözüdür⁸⁰: "Halil b. Ahmed'in şöyle dediği rivâyet edilir:

"Elif: Üzerinde herhangi bir nokta bulunmaz. Çünkü başka bir şekil onunla karıştırılmaz.

Bâ: Altında tek nokta bulunur.

Tâ: Üstünde iki nokta bulunur.

Sâ: Üstünde üç nokta bulunur.

Cîm: Altında tek nokta bulunur.

Hâ: Üstünde tek nokta bulunur.

Zâl: Üstünde tek nokta bulunur.

(Zây: Üstünde tek nokta bulunur)⁸¹.

Şîn: Üstünde üç nokta bulunur.

Dâd: Üstünde tek nokta bulunur.

(Zâ: Üstünde tek nokta bulunur.

Ğayn: Üstünde tek nokta bulunur)⁸².

Fâ: Vasledildiğinde üstünde tek nokta bulunur. Munfasıl halde noktalanmaz. Çünkü hiçbir şekille karıştırılmaz.

Kâf: Vasledildiğinde üstünde tek nokta bulunur. Bazıları üstünde iki nokta

⁷⁹ İbn Deresteveyh, *Kitâbü'l-Küttâb*, s. 94.

⁸⁰ *el-Muhkem*, s. 35-36. Bu metni biri Medîne-i Münevvere'de Mahmüdiye Kütüphanesi'ndeki (varak: 89), diğèeri Dublin'de Chester Betty Kütüphanesi'ndeki (varak: 18b-19a) *el-Muhkem* yazmaları ile karşılaştırdım.

⁸¹ Mahmüdiye Kütüphanesi'ndeki nüshada zâid.

⁸² Mahmüdiye Kütüphanesi'ndeki nüshada zâid.

ile noktalamıştır. Munfasıl halde noktalanmaz. Çünkü şekli vâv şeklinden daha büyüktür. Şeklinin büyük oluşundan dolayı noktalamaya gerek duymamışlardır.

Kâf: Noktalanmaz. Çünkü dâl ve zâl'den daha büyüktür.

Lâm: Noktalanmaz. Çünkü hiçbir harf ona benzemez.

Mîm: Noktalanmaz. Çünkü hiçbir harfe benzemez. Durumu lâm gibidir.

Nûn: Bitişik halde üstünde tek nokta bulunur. Çünkü bâ, tâ ve sâ ile karıştırılır. Munfasıl halde noktalanmaz. Şeklinin büyüklüğü sebebiyle noktalamaya gerek duymamışlardır. Çünkü şekli râ ve zây'den daha büyüktür.

Vâv: Noktalanmaz. Çünkü kâf'dan daha küçüktür. Hiçbir harfle benzeşmez.

Hâ: Noktalanmaz. Çünkü hiçbir harfe benzemez. Durumu vâv gibidir.

Lâm-elif: Birleştirilmiş iki harftir. İkisi de noktalanmaz.

Yâ: Vasıl halinde altında, öncekilerle karışmaması için iki nokta ile noktalanır. Munfasıl halde ise noktalanmaz.”⁸³

Halil'in harflerin i'câm (amaçlı) noktalanmasına dair sözünde iki husus okuyucunun dikkatini çekmektedir:

- 1) Halil'in, *kâf* (ك) ı altında bir nokta ile tefrik edenler bulunduğuna işaret etmesi.
- 2) *Kâf* (ك) ın hiçbir şekilde noktalanmayacağı. Bugün cârî olan, *kâf* (ك) ın kelime sonunda olduğu durumda rakm'ıdır. Halil'in “çünkü dâl ve zâl'den daha büyüktür” sözü, *kûfi hat* diye ifade edilmiş yazıdaki kadim harflerin şekillerine muntabıktır. Kelimenin sonundaki yâ'ya iki nokta konulması dışında Halil'in diğer söyledikleri onun zamanından günümüze kadar Arap yazısında kullanılmış “harflerin i'câmı”na uygunluk arzeder. Mushafların zabtında takip edilen usûl bu iki noktanın kullanılmamasıdır. Zamanımızdaki yazarlardan bu iki noktayı kimi isbât eder/kullanır, kimi de hazfeder/kullanmaz. Uygun olan, yâ'nın elif-i maksûre ile karışmaması için bu iki noktanın isbâtıdır/konmasıdır.

Kâf (ك) ı la ilgili durum, bu harfin noktalanması ile ilgili hususlar üzerinde iyice durmamızı gerektirir. Halil'in yukarıda geçen sözünden ve Ebû Amr ed-

⁸³ Dâni, *el-Muhkem*, s. 35-41'de; İbn Deresteveyh, *Kitabü'l-Küttâb*, s. 94-97'de noktalama ve sebeplerinden söz etmektedirler.

Dânî'nin "Meşriklî âlimler *fâ* (ف)'yi üstünde tek nokta ile, *kâf* (ق)'ı da iki nokta ile noktalarlar. Mağribli âlimler ise *fâ* (ف)'yi altında tek nokta ile, *kâf* (ق)'ı da üstünde tek nokta ile noktalarlar. Bu farklı usûlleriyle her iki grup da, bu iki harfi tefrik etmek istemişlerdir"⁸⁴ sözünden şu sonuç çıkmaktadır:

Fâ (ف) ve *kâf* (ق)'ın noktalanmasında üç farklı usûl vardır:

- 1) Artık mültezimi kalmamış kadîm usûl. Bu usûlde *fâ* üstünde bir nokta ile, *kâf* ise altında tek nokta ile noktalanıyordu.
- 2) *Fâ*'yi üstünde tek nokta ile, *kâf*'ı da yine üstünde iki nokta ile noktalan Meşriklîlerin usûlü.
- 3) *Fâ*'yi altında tek nokta ile, *kâf*'ı da üstünde tek nokta ile noktalan Mağriblilerin usûlü. Bu ilk usûlün aksidir.

İkinci ve üçüncü usûl malum olduğu için bunlar hakkında sözü uzatmaya gerek yok. Birinci usûl günümüz insanlarına garip gelebilir. Fakat vâkıa en azından hicrî birinci ve ikinci asırlarda kullanılmıştır. Bu döneme ait birçok mahtûl/yazma vesîkadan biz bu kanaata sahibiz. Bu vesîkalardan birkaçını görelim:

- 1) Kubbetü's-Sahra'nın hicrî 72 tarihli kitâbesi. Bu kitâbede (وقائما, مستقيم) kelimelerine rastlıyoruz ki bunlarda bulunan *kâf* (ق)'lar, altında tek nokta ile noktalanmış durumdadırlar⁸⁵.
- 2) Doktor Salahaddin el-Müneccid'in "*Dirâsât fî Târîhi'l-Hattî'l-Arabî*" adlı eserinde Türkiye kütüphanelerinde mahfuz orijinal nüshalardan naklettiği Emevî dönemine ait kadîm Mushaflardan varaklar. Bunlarda altından tek nokta ile noktalanmış *kâf* (ق) harfli çok sayıda kelime bulunmaktadır⁸⁶.
- 3) Irak Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan kadîm bir mushaftan varaklar. Birçok kelimedede *kâf* (ق) altından tek nokta ile noktalanmış haldedir.
- 4) San'â Mushaflarından bir varak. Bu varakta (وبقرات, وقال, وقضى, فيسقي)

⁸⁴ *el-Muhkem*, s. 37. Ayrıca bkz. el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'shâ*, 3/153.

⁸⁵ Bkz. Yusuf Zennun, *Kadîm ve Cedîd fî Asli'l-Hattî'l-Arabî*, s. 12.

⁸⁶ Bkz. "*Dirâsât fî Târîhi'l-Hattî'l-Arabî*"deki 28, 29, 45, 48 numaralı resimler.

وقالوا) kelimelerinde altından tek nokta ile noktalanmış *kâf* (ق) harfleri görülmektedir.⁸⁷

Burada ayrıca bu “**i’câm noktalarının şekli**”yle ilgili bir mesele vardır. Kadîm Arap kitâbelerinin çoğunda noktalar, düz çizgili ve geniş makta’lı kadîm yazının husûsiyetleriyle uyumlu **kısa ve ince hatlar/çizgiler şeklinde** karşımıza çıkar. Bu arada birçok kitâbede de **küçük müdever/yuvarlak noktalar** kullanılmaktadır ki zamanımıza kadar Arap yazısında kullanımda olan usûl budur⁸⁸.

2- Rakm (Nakt-ı Gayr-ı Mahz)

“**Rakm**” sözlükte kitâbet ve hatm demektir. Rakm ve terkîm, ikisi de kitâbın/yazının ta’cîmidir. Rakame’l-kitâbe yerkumuhû rakmen = a’cemehû ve beyenehû. Kitâbün merkûm = ey kad büyyinet hurûfuhû bialâmâtihâ mine’t-tenkît.⁸⁹

Terim anlamına gelince... İbn Deresteveyh rakm terimini, noktalı olan benzerlerinden ayırt etmek için, **mühmel** (noktasız olan/noktalanmayan) harflere konulan alâmetlere delâlet etmek üzere kullanmıştır. Bunlar hâ (ح), dâl (د), râ (ر), sîn (س), sâd (ص), tâ (ط), ayn (ع)’dir.⁹⁰ Çünkü “bazı kâtipler bunlar için ihtiyat maksadıyla, benzerleri olan harflerin noktalarına **muhalif bir nokta** veya **noktadan başka alâmetler** ihdâs etmişlerdir. Bunlar nahiv, şiiir ve garip âlimleridir”⁹¹.

Bu yedi harfe kâtiplerin koyduğu “rakm alâmetleri” çeşitlidir.

Hattâ İmam Nevevî (Yahya b. Şeref, v. 677) şöyle der:

“**Mühmel/noktasız harflerin zabtı** gerekir.

Denilmiştir ki: dal (د), râ (ر), sîn (س), sâd (ص), tâ (ط) ve ayn (ع) harflerinin **altına** benzerlerinin üstünde olan **noktalar** konur.

Yine denilmiştir: kafası üzere yatan **tırnak** kesliğine benzer bir işaret.

Yine denilmiştir: Bunların **altına** bunlara **benzer küçük harf** konur.

Bazı kadîm kitaplarda bunların **üzerinde ufak çizgi** bulunur.

Bazı kitaplarda bunların **altında hemze** bulunur.”⁹²

⁸⁷ Bkz. *Mesâhifü San’â*, s. 65, resim no: 61.

⁸⁸ Bkz. *Resmü’l-Mushaf* adlı kitabım, s. 561-562.

⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 15/139-140 (r-k-m maddesi).

⁹⁰ İbn Deresteveyh, *Kitâbu’l-Küttâb*, s. 95.

⁹¹ İbn Deresteveyh, *Kitâbu’l-Küttâb*, s. 96.

⁹² Bkz. Suyutî, *Tedribü’r-Râvî*, s. 2/71.

Kalkaşendî, uzman katiplerin hâ (ح) için cîm'in noktasının mekânına *küçük bir hâ* şeklinde bir alâmet/belge koyduklarını, bazı katiplerin sîn'i *altından üç nokta* ile noktalandıklarını, yine bazılarının sâd (ص), tâ (ط) ve ayn (ع)'in *altına* bu harflerin **cinsinden küçük bir harf** koyduklarını zikreder.⁹³

Arap yazısının ilk bilginlerinin hikaye ettikleri rakm hikayesi, eski yazmalar-da nümûnelerini bulabileceğimiz gerçek bir hikayedir. Burada hicrî 4. asırda yazılmış dört metinde vâkîf olduğum rakm nümûnelerini arz etmekle yetineceğim. Bunlar:

- 1) Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (v. 224)'a ait **Kitâbu Garîbi'l-Hadîs**'in 311 istinsah tarihli Mektebe-i Ezheriye yazması. Moritz kıymetli koleksiyonunda bu yazmadan bazı fotoğraflar nakleder⁹⁴ ki bunlarda aşağıdaki şekilde rakm (örnekleri) görülmektedir:

Dâl (د) harfinin alâmeti: harfin altında bir nokta.

Râ (ر) harfinin alâmeti: harfin üstünde tırnak kesliğine benzer, bazen yedi rakamı (٧) şeklinde.

Sîn (س) harfinin alâmeti: râ harfinin alâmeti gibi.

Tâ (ط) harfinin alâmeti: harfin altında bir nokta.

Ayn (ع) ve hâ (ح) harflerinin alâmeti: harfin altına konan dâl (د) görünümünde tırnak kesliğine benzer şekil.

Sâd (ص) harfinin alâmeti: Yazmanın muttali olduğum fotoğraflarında bu harfin alâmeti net değil.

- 2) Sîbeveyh'in **Kitâb**'ının Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye'deki 351 tarihli yazma nüshası. Moritz koleksiyonunda bu yazmadan bir nümûne nakleder⁹⁵ ki bunda aşağıdaki şekilde rakm (örnekleri) görülmektedir:

Dâl (د) harfinin alâmeti: görülmemektedir. Sîn (س) ve Tâ (ط) harflerinin de alâmetleri bulunmamaktadır.

Râ (ر) harfinin alâmeti: harfin üstünde tırnak kesliği şeklinde.

Hâ (ح) harfinin alâmeti: harfin altında küçük bir hâ (ح) şeklinde. Bazen se-

⁹³ *Subhu'l-A'sâ*, 3/152.

⁹⁴ Bkz. Moritz koleksiyonu 119 ve 120. resimler.

⁹⁵ Bkz. Moritz koleksiyonu 121. resim.

kiz rakamı (^) gibi mâil bir dâl (ـ) görünümünde.

Ayn (ع) harfinin alâmeti: birkaç yerde harfin altında küçük bir ayn (ع) şeklinde.

- 3) Yezîdî'nin **Emâli'**sinin (İbnü'l-Bevvâb'ın hocası) Muhammed b. Esed (müstensih) hatlı 368 ve 370 tarihli nüshası. Orijinal yazma İstanbul'da Aşîrefendi Kütüphanesi'nde (no: 904) korunmaktadır. Üstad Yusuf Zennûn "Kadîm ve Cedîd fî Asli'l-Hattî'l-Arabî" adlı makâlesinde bundan iki fotoğraf nakleder⁹⁶ ki bunlarda aşağıdaki şekilde rakm alâmetleri görülmektedir:

Dâl (ـ) harfinin alâmeti: görülmemektedir. Tâ (ط) harfinin de alâmeti bulunmamaktadır.

Râ (ر) harfinin alâmeti: tırnak kesliğine benzer, bazen yedi rakamı (٧) şeklinde.

Sîn (س) harfinin alâmeti: râ harfinin alâmeti gibi.

Ayn (ع) harfinin alâmeti: harfin altında küçük bir ayn (ع) şeklinde. Bazen ta'rîksiz (kuyruksuz) geliyor.

Hâ (ح) harfinin alâmeti: küçük bir hâ (ح) şeklinde. Bazen dâl (ـ) harfi görünümünde.

Sâd (ص) harfinin alâmeti: her zaman olmayıp birkaç yerde yedi rakamı (٧) şeklinde.

- 4) İbnü'l-Bevvâb (Ali b. Hilâl v. 413)'ın Chester Beatty Kütüphanesinde korunan (k/16 numaralı) 391 tarihli **Mushaf**'ı ki hâtimesi "Bu câmii Ali b. Hilâl Medinetü's-Selâm'da (Bağdat) 391 senesinde yazdı. Allâh'a hamdolsun." şeklindedir. Mezkûr Kütüphane 1980 yılında bu ebedî kitabı fotoğraflama usulüyle neşretmiştir. Büyük ölçüde orijinal şeklini ve renklerini muhafaza etmiş bu eserde aşağıdaki şekilde rakm alâmetleri görülmektedir (Bkz. Eserdeki 10. resim):

Dâl (ـ) harfinin alâmeti: bazen dâl harfi altında bir nokta şeklinde (Meselâ Kadr Sûresi'ne bkz.).

⁹⁶ Bkz. Makâledeki 5. ve 6. resimler.

Râ (ر) harfinin alâmeti: harfin üzerinde yedi rakamı (٧) şeklinde.

Sîn (س) harfinin alâmeti: harfin üzerinde genellikle yedi rakamı (٧) şeklinde. Birkaç yerde ise alttan harfin dişleri altında tek sıra halinde üç nokta ile noktalı sîn harfleri de vardır (Meselâ Nâs Sûresi'ne bkz.).

Tâ (ط) harfinin alâmeti: bu harf için herhangi bir alâmet göremedim.

Ayn (ع) harfinin alâmeti: harfin altında küçük bir ayn (ع) şeklinde, bazen ta'rîksiz (kuyruksuz) olarak.

Hâ (ح) harfinin alâmeti: harfin altında küçük bir hâ (ح) şeklinde, bazen ta'rîksiz (kuyruksuz) olarak.

Sâd (ص) harfinin alâmeti: harfin altında ta'rîksiz (kuyruksuz) küçük bir sâd şeklinde, bazen harfin üzerinde yedi rakamı (٧) şeklinde.

Rakm bahsine son vermeden önce şuna dikkat çekmek gerekir ki kâf (ك) harfi rakm alâmetlerine sahip yedi harfle birlikte zikredilmemiştir. Bilakis bu harfi biz nokta ve rakm'a ihtiyaç duymayan harfler kategorisinde görüyoruz (ك ا ه ل م و ه)⁹⁷. Çünkü bunun başka harflerle karışma durumu yoktur. Halîl bu harf hakkında şöyle demiştir: "Kâf (ك) noktalanmaz. Çünkü dâl (د) ve zâl (ذ) harflerinden daha büyüktür"⁹⁸. Bu ifade Kûfî yazıdaki kadîm kâf (ك) şekline uygun düşüyor: dâl (د) ve zâl (ذ) harflerine benzemekle birlikte onlardan daha büyüktür. Arap yazısı yumuşaklık/yuvarlaklığa doğru geliştikten sonra kâf (ك)'in şekli lâm (ل)'in şekline yaklaştı. Dolayısıyla hattatlar üzerine konan küçük bir kâf (ك) işâretiyle, özellikle lâm (ل) ile karıştırılacak şekilde ibare sonunda geldiğinde harfi rakm yani tefrik ettiler. Az evvel bahsedilen İbnü'l-Bevvâb mushafında bu açık şekilde görülmektedir.

Müteahhir alimler kâf (ك) harfini alâmet konan harfler listesine aldılar. Kal-kaşendî der ki: "Kâf (ك) harfi noktalanmaz. Fakat meşkûle olduğunda bir şekle ile belirtilir. Muarrât olursa üzerine küçük mebsût (boru) bir kâf (ك) resmedilir.

⁹⁷ İbn Deresteveyh: *Kitâbu'l-Küttâb*, s. 95; ed-Dânî: *el-Muhkem*, s. 36.

⁹⁸ ed-Dânî: *el-Muhkem*, s. 36.

Çünkü lâm (ل) ile karışabilir”⁹⁹.

Günümüzde Arap yazısında rakm alâmetleri kullanılmamaktadır. Çünkü noktalı harflerin noktalanması, bazı eski yazarların tashîfe düşmekten korunma ve ihtiyatta aşırı giderek rakm’ına ehemmiyet verdikleri yedi harfe rakm alâmetleri koymaya ihtiyaç bırakmamaktadır. Bu eski rakm alâmetlerinden sadece kâf (ك) alâmeti kalmıştır ki nisbeten geç dönem Arap yazısında kullanılmış olup yerleşmiştir. Kâf (ك) alâmeti şimdi şeklinden de anlaşılacağı üzere küçük bir kâf (ك)’tır, ayn başı veya hemze değildir. Bazen hattatlar rakm alâmetlerini karışıklığı gidermek ya da bir şeye delâlet etmek maksadıyla değil yazılarını tezyîn amacıyla kullanmışlardır.¹⁰⁰

2. SAVTÎ ALÂMETLER

Arap yazısı alâmetlerden hâlf olduğu (alâmetsiz) dönemde sükûn, şedde, medde, hemze alâmetlerinden hâlf olduğu gibi hareke seslerinin temsilini de ihmal ediyordu. Arap dili bilginleri İslâm’ın zuhurundan onlarca yıl sonra bu alâmetleri icat edip Arap yazısının bu anlamdaki noksanını tamamlamak için hâricî alâmetler metodundan yararlandılar. Önlerinde uygun denilebilecek ancak bu metod vardı ki sayesinde, kelimelere mahsus kendilerine intikal eden şekli koruyarak noksanı tamamlama işi mümkün oluyordu. Şayet onlar hareke sesleri için yeni semboller koysalardı bu, kelimelerin şeklinde değişime sebep olurdu. Bu ise, özellikle, Kur’ân Mushaf’lara Arap yazısı ile yazılıp Mushaf’lardaki kelimelerin alfabeti (Resmü’l-Mushaf) Müslümanların üzerine titredikleri bir mesele halini aldıktan sonra, kabulü aslâ mümkün olmayan bir durumdu. Çünkü bu Ashâb-ı Kirâm’ın uygulaması idi ve Kur’ân nassının bu Resm(ü’l-Mushaf)la sıkı bir irtibatı vardı. Harekelerin gösterilmesi için geliştirilen hâricî alâmetlerin daha işin başında ilk Mushaf’ın şekline aykırı sayılarak tepkiyle karşılaşması da bunu teyit eder. (Ayrıca) bu alâmetlerin kullanımı zarûrî olmasaydı Arap yazısında bunlar yer edinemezlerdi.

İbn Deresteveyh (v. 347) *el-Küttâb* adlı kitabında şöyle diyerek “şekl”i iki kısımda ele almıştır: “Bilesin ki *şekl*, zarûretten ötürü harflere gelen bir ziyâdedir ve iki kısımdır. Biri, mu’cem’in harflere mahsus sûretler olması gibi, harfleri beyân ederek tanınmalarını sağlayan harekelerin ve sükûnun sûretleridir. Öbürü farkları ifade için harfle beraber bulunan ziyâdedir ki nitekim *nakt* böyle-

⁹⁹ *Subhu’l-A’sâ*, 37/153.

¹⁰⁰ Bkz. Velif el-A’zamî: *Terâcimü Hattâtî Bağdâd*, s. 34.

dir”¹⁰¹. İbn Deresteveyh bu türden şekl’e beş alâmet zikretmektedir ki: şedde, tenvîn, hemze, medde, vasıl hemzesidir.¹⁰²

Ben burada her iki türün alâmetlerini, hepsi de “ses”le ilgili delâletleri olduğu için “Savtî Alâmetler” olarak tek bir başlık altında topladım. Bu bakımdan bunlar görevleri sırf temyîz olan i’câm noktalarından ve rakm alâmetlerinden farklılık arz etmektedir. İlk defa Kalkaşendî her iki türüyle hareke alâmetlerini tek bir listede toplayan isimdir.¹⁰³

Hareke alâmetlerini ve bunların tarihini, bu bahsin aslı olmasından dolayı hareke alâmetleri ile başlayarak ele alacağım.

1- Hareke (Fetha, Kesra, Zamme) Alâmetleri

Arap yazısı harekeler için iki sistem kullanmıştır:

- (1) Birincisi: Basralı Ebü'l-Esved ed-Düelî (v. 69)'nin ortaya koyduğu sistemdir ki harekelerin temsilinde “**kırmızı noktalar**”a dayanır. Buna göre *fetha* harfin üzerinde bir nokta, *kesra* harfin altında bir nokta, *zamme* harfin önünde bir nokta şeklindedir. Bu usûl bilhassa Mushaflarda kullanılmıştır.¹⁰⁴
- (2) İkincisi: Halîl b. Ahmed (v. 170)'in ortaya koyduğu sistemdir ve üç med harfi olan elif, vâv, yâ formunda yapılmış “**küçük harfler**”e dayanır. Muhammed b. Yezîd el-Müberred der ki: “Kitaplardaki malum şekil Halîl'in uygulamasıdır ki harflerin formlarından alınmıştır. *Zamme*, yazıdaki normal vâv ile karıştırılmaması için harfin en yukarisinde (resmedilen boyutları) küçük bir vâv'dır. *Kesra*, harfin altında (resmedilen) bir yâ'dır. *Fetha* ise harfin üzerinde (resmedilen) yatık bir *elif*'tir”¹⁰⁵. Dâni *kesra* için “(normalden) daha küçük merdûde (yani ters, ma'küse) bir yâ” tabirini kullanmıştır.¹⁰⁶ Anlaşıyor ki *kesra* alâmeti ilk asırdan bu yana merdûde (ma'küse) yâ formundan çıkarılmıştır ve *fetha* alâmetine benzemektedir. Bir farkla ki *fetha* harfin üzerinde, *kesra* harfin altında yer alır. İbn Vesîk el-Endelüsî (v. 654) *kesra*'yı *cerra* (çizgi) olarak adlandırmıştır.¹⁰⁷ Kalkaşendî de “Sonrakiler *kesra* alâmetini

¹⁰¹ *Kitâbu'l-Küttâb*, s. 98.

¹⁰² *Kitâbu'l-Küttâb*, s. 99.

¹⁰³ *Subhu'l-A'sâ*, s. 3/160-165.

¹⁰⁴ **Arap Yazısında Alâmetlerin İlk Ortaya Çıkışı** başlığı altında bu usûlden daha evvel bahsetmiştik.

¹⁰⁵ ed-Dâni: *el-Muhkem*, s. 28, ve bkz. el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/161.

¹⁰⁶ ed-Dâni: *el-Muhkem*, s. 45.

¹⁰⁷ *el-Câmi'*, s. 157.

harfin en altında bir şaziyye (kıymık) kabul etmişlerdir” demektedir.¹⁰⁸

İbn Deresteveyh Halîl'in alâmetlerinin hareke'ye delâlet eden râ harfinden çıkarıldığı görüşündedir. O şöyle der: “Bunlar isimlerinin harflerinden türetilmiş işaretlerdir. Üç harekenin işâreti üç durumda da *muhakkak olmayan râ*'dir. Bunlar hareke (kelimesi)nin râ'sından çıkarılmıştır. Zamme işâretine onu öbürlerinden ayıran, lafız ve mahreç hususunda vâv ile müşterek oldukları için vâv'dan alınmış bir alâmet daha ilâve edilmiştir”.¹⁰⁹ Müberred'in harekelerin alâmetlerinin med harflerinden türetilmiş olduğu görüşü İbn Deresteveyh'in görüşünden daha makûldür. Çünkü form bakımından aralarında büyük benzerlik mevcuttur.

Düelf'nin sistemi “müdevver (dâirevî) şekli” diye adlandırılmış, Halîl'in sistemine ise “mustatîl (dikdörtgen) şekli” dendiği gibi¹¹⁰ “şiiir şekli” de denilmiştir.¹¹¹ Arap yazısında bu iki sistemin kullanım tarihinden söz etmek için ya da Düelf sisteminin kullanımdan kalktığı zamanı tayin etmek için burası uygun değildir. Daha önce başka bir münasebetle bu konuyu araştırmıştım.¹¹²

2- Sükûn Alâmeti

Sükûn, bir ses olmayıp harekesizliği ifâde eder. Âlimler sükûn için birkaç alâmet ortaya koymuşlardır. Dâni der ki:

“Sükûn'a gelince, ister eski ister yeni olsun, memleketimiz Endülüs ulemâsının geneli sükûn alâmetini sâkin harfin üzerinde bir *cerra* kabul etmişlerdir...

Medîneliler sükûn alâmetini harfin üzerinde küçük bir *dâire* olarak göstermişlerdir...

Sîbeveyh¹¹³ ve O'nun takipçilerinin geneli gibi Arap dili bilginleri sükûn alâmetini, hafîf (خفيف) kelimesinin ilk harfini kastederek *hâ* (ح) yapmışlardır. Bu, memleketimiz (Endülüs) ulemâsının noktalarına uyar. Ancak Endülüslüler bunu yani *hâ* (ح)'yı başını atmak ve matta'sını¹¹⁴ (uzatmasını) bırakmak suretiyle ihtisar etmişlerdir ki bu tarzın çokça kullanımı ve tekrarı sebebiyle yatık bir elif gibi

¹⁰⁸ *Subhu'l-A'sâ*, s. 3/162.

¹⁰⁹ *Kitâbü'l-Küttâb*, s. 98.

¹¹⁰ el-Ukaylî: *Muhtasaru mâ Rusime fi'l-Mushafî's-Şerîf*, 23a.

¹¹¹ ed-Dâni: *el-Muhkem*, s. 22.

¹¹² Şu kitabıma bkz.: *Resmü'l-Mushaf*, s. 516-535.

¹¹³ Bkz. *El-Kitâb*: 4/169.

¹¹⁴ *Matta*: Çeker, keşide, uzatma (Kalkaşendî, III, 45).

cerra'ya dönüşmüştür. Arap dili bilginlerinden sükûn alâmetini *hâ* (ح) kabul edenler de vardır.¹¹⁵

En meşhur sükûn alâmeti küçük dâire ile noktasız ve ta'riksiz (karınsız) *hâ* (ح)'nın başıdır. Bu iki form arasında benzerlik vardır. Hatta el-Ca'berî bunları tek bir asıldan doğmuş kabul etmektedir. O şöyle der: "Sükûn alâmeti tenvinsiz sâkin harfin üzerinde bulunan bir dâiredir. Bazı Bağdatlı hattatlar bunu (kalemin) vahşi, yani sol yanı üzere ikiye ayırırlar".¹¹⁶

Sükûn alâmeti noktasız ve muarraka'sız (karınsız)¹¹⁷ bir *hâ* (ح) olduğunda *hâ* (ح)'nın başına benzer ve *cîm* (ج) ile karıştırılır. Bu nedenle İbn Deresteveyh'in şöyle dediğini görürüz: "Vakfe (sükûnu kastediyor) cezm kelimesinin *cîm*'inden alınmış muakkaf (kırılmış bükülmüş) olmayan ve muhakkak olmayan bir *cîm* (ج)'dir".¹¹⁸ Kalkaşendî demiştir ki: "Usta hattatlar bunu cezm'e işaret etmek için arâkasız (karınsız) ince bir *cîm* (formunda) yaparlar".¹¹⁹

Âlimler dâire formunda olduğunda sükûn alâmetinin aslını da mevzubahis etmişlerdir. Nitekim Dâni şöyle demiştir: "O (sükûn alâmeti) matematikçilerin yok olan sayı için kullandıkları zarif/sevimli bir sıfırdır".¹²⁰ Kalkaşendî de şöyle der: "Sonraki âlimlere gelince, onlar sükûn için cezm'e işâreten *mîm*'e benzeyen bir dâire resmetmişlerdir. Çünkü *mîm* cezm'in son harfidir. Hafifletmek için de *mîm*'in kuyruğunu hafifletmişler/kesmişler ve bu dâireye sükûnun lakabı olan cezm'den alarak *cezme* adını vermişlerdir. Bu daireyi Hintlilerin ve benzerlerinin matematiğindeki sıfır formunda yapmış olmaları da muhtemeldir, bu mertebenin sayılardan sayılmadığına işâreten. Çünkü sıfır hâlî'dir yani boştur".¹²¹

Zamanımızda ise Mushaf-ı Şerif'te sükûn alâmeti olarak genellikle *hâ* (ح) kullanılmaktadır. Bu alâmetin (ح) şeklinde *hâ* harfinin başı olduğu âşikârdır. Dâire formu (مَائَة) kelimesindeki elif, (أُولَئِكَ) kelimesindeki vâv ve (عَامِنُوا) kelime-

¹¹⁵ *el-Muhkem*, s. 51-52.

¹¹⁶ *Cemîletü Erbâbi'l-Marâsîd*, 250z.

¹¹⁷ Hurûf-ı Muarraka: *Cîm* gibi karınlı, küplü ve *mîm* gibi kuyruklu, *bâ* gibi çanaklı, *nûn* gibi kâseli harfler (İbn Deresteveyh, 116-117).

¹¹⁸ *Kitâbü'l-Küttâb*, s. 98.

¹¹⁹ *Subhu'l-A'sâ*: 3/160.

¹²⁰ *el-Muhkem*, s. 195.

¹²¹ *Subhu'l-A'sâ*: 3/160.

sindeki elif örneklerinde görüleceği üzere Mushaf'larda, telaffuz edilmeyen fakat yazıda bulunan zâid harflerin üzerinde de kullanılır¹²². Ama Mushaf dışındaki diğer Arapça matbû kitaplarda sadece, sükûn alâmeti olarak dâire kullanılmaktadır.

3- Tenvîn Alâmeti

Tenvîn, yazılmayıp telaffuz edilen, vakıf değil vasıl halinde bulunan ve isimlerin sonuna gelen fazladan sâkin bir nûn'dur. Âlimler bunun için nûn harfinden başka bir alâmet ihdâs etmişlerdir. Bunu başlatan da ed-Düelî'dir. O'ndan nakledilen meşhur haberde O'nun kâtibine şöyle dediği vâridir: "Bu harekelerden birine ğunne eklediğinde noktayı iki nokta yap!". Böylece tenvîn alâmeti fetha'da harfin üzerinde iki nokta, kesra'da harfin altında iki nokta ve zamme'de harfin önünde iki nokta şeklinde olmuştur.¹²³

Halîl hareke alâmetlerini küçük harflerle teşkil ettikten sonra kâtipler tenvîn alâmetini iki nokta yerine iki fetha, iki kesra ya da iki zamme ile göstermişlerdir.¹²⁴ İbn Deresteveyh "Tenvîn nûn'dan ya da noktasından alınmış bir gruptur" der.¹²⁵ Tenvîn alâmetinin aslı hususunda tercih edilen görüş evvel zikrettiğim görüştür. Savtî tenvînin izhâr, idğâm, ihfâ ve iklâb gibi aldığı hükme göre bu iki alâmeti koyma usûlünde eski nakt ve şekli âlimlerinin görüşleri vardır.¹²⁶ Bunlar yalnız Resmü'l-Mushaf'ta (Kur'ân kitâbetinde) kullanılmaktadır.

4- Med Alâmeti

Üç med harfi: elif, mâ-kabli zammeli vâv ve mâ-kabli kesralı yâ'dan biri *السماء، السوء، جيء، الصاخة* ve benzeri örneklerdeki gibi hemze'den veya şeddeli bir harften önce geldiğinde normal telaffuzundakinin iki misli ya da daha fazla süre uza(tılır). Bu en azından Kur'ân kırâatında böyledir.¹²⁷

Nakt ve şekli âlimleri üç med harfine gelen bu zâid med (uzatma) için bir alâmet tespit etmişlerdir. İbn Deresteveyh "Medde, medd (مد) kelimesinden alınmış muhakkak olmayan mîm ve dâl'dır" demiştir¹²⁸. Ed-Dânî de şöyle demiştir: "Bilesin ki ülkemizin eski yeni nakt bilginlerinin âdeti, üç med ve lîn har-

¹²² ed-Dânî: *el-Muhkem*, s. 193.

¹²³ ed-Dânî: *el-Muhkem*, s. 4, 58.

¹²⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*: 3/160-161.

¹²⁵ *Kitâbü'l-Küttâb*, s. 99.

¹²⁶ ed-Dânî: *el-Muhkem*, s. 68-72.

¹²⁷ Bkz. Kitabım: *ed-Dirâsâtü's-Savtiyye*, s. 521.

¹²⁸ *Kitâbü'l-Küttâb*, s. 99. Bkz. İbn Vesîk: *el-Câmi'*, s. 154.

finin yani elif, vâv ve yâ'nın üzerine ziyâdeyi göstermek için kırmızı bir matta (uzatma) çekmektir. Bu da hemzelerle ve sâkin harflerle karşılaştıklarında olur"¹²⁹.

Med alâmetinde genel teâmül elif'in üzerinde gördüğümüz gibi (î) bir matta (uzatılmış bir çizgi) olmasıdır. Muhtemelen bu alâmet İbn Deresteveyh'in zikrettiği medd (مد) kelimesinden kalmadır.

Burada günümüzde med alâmetinin kullanımı ile alâkalı bir hususa dikkat çekelim. İnsanlar elif'in (î) üzerindeki medde'yi (شَنَّان, آمَن) vb. örneklerde¹³⁰ gördüğü üzere hemze-i memdûdeye delâlet etsin diye kullanıyorlar ki bu medde'nin kullanım amacına ters düşmektedir. Halbuki nakt ve şekli âlimleri bu iki kelimeyi Mushaf'ta (شَنَّان, ءامن) şeklinde yazarlar. Med alâmetini sadece hemze-den ya da şeddeli bir harften önce gelen med harfinin üzerine koyarlar. Dolayısıyla med alâmetinin Arap yazısında Resmü'l-Mushaf'taki delâletinden başka bir delâleti söz konusudur.

5- Şedde Alâmeti

Arap yazısı, alâmetlerden hâli olduğu (alâmetsiz) dönemde (رَبِّ, إِيَّاكَ, رَبِّ) vb. örneklerde görüldüğü üzere bir kelimedeki benzer iki harf birincisi sâkin olarak peşpeşe geldiğinde tek harf ile yazılıyordu ve hâlâ böyle yazılmaktadır. Fakat âlimler alâmetlerin kullanıldığı dönemde telaffuzda iki sesi temsil eden harfe delâlet etmek üzere alâmet koydular ve şeddeli harf için iki alâmet yaygınlaştı. Ed-Dânî der ki: "Bilesin ki şeddeleme iki şekilde gösterilir.

Birincisi: Alâmetin dâimâ harfin üzerinde gösterilmesi ve eklenen hareketlerle harfin i'râb edilmesidir. Bu görüşte şeddenin sureti şîn (harfi)dir. (شديد) kelimesinin ilk harfi kastedilerek bu harf şedde için alâmet yapılmıştır. Bu Halil, Sîbeveyh ve bunların takipçilerinin çoğunun görüşüdür. Sâir Meşrûklî nakt âlimleri de bu görüştedir¹³¹.

İkinci şekil: Harf fethalı ise üzerinde, kesralı ise altında, zammeli ise önünde bir dâl (harfi) ile gösterilmesidir. Bazı nakt âlimleri şedde ile birlikte hareketleri de gösterirler.

¹²⁹ *el-Muhkem*, s. 54.

¹³⁰ Bkz. Nasr el-Hürînî, *el-Matâliu'n-Nasriyye*, s. 68.

¹³¹ Bkz. Hafîl: *el-Ayn*, 1/49; Sîbeveyh: *el-Kitâb*, 4/169.

Nahivciler ve Meşrıklı nakt âlimleri (شديد) kelimesinin ilk harfi ile şeddeye delâlet ettikleri gibi, Medineli âlimler de şedde alâmeti olarak bu kelimenin son harfi olması hasebiyle dâl harfini benimsemişlerdir. Bu iki harfin: şîn ve dâl'in her birinde şeddeye delâlet mevcuttur"¹³².

Mushaflarda ve sair yerlerde zamanımızdaki uygulama şeddeli harfin üzerinde noktasız şîn başının (:) şedde alâmeti oluşudur. Şeddeyle birlikte hareketlerin yeri hakkında ise Kalkaşendî şöyle der: "Fetha ve zammeyi şeddenin üstüne, kesrayı da şeddeli harfin altına korlar. Bazıları ise kesrayı harfin üzerine şeddenin altına kor"¹³³.

6- Hemze Alâmeti

Hemze Arap harflerinden biri olmakla birlikte mahrecinin uzaklığından ötürü nutukta (söylenişte) ağır bulunmuştur. Dolayısıyla telaffuzunda Araplar'ın iki görüşü mevcuttur:

Tahkik: Bizim bugün fasih Arapça'da telaffuz ettiğimiz şekilde, harfin tamamen mahrecinden çıkarılmasıdır.

Teshil: Harfin telaffuz edilmemesi ya da üç illet harfinden yani elif, vâv ve yâ'dan biriyle ibdâlidir. Hemzenin nasıl teshil edileceği hususunda bir takım kâideler vardır ki bunların tafsilatı Nahiv ve Sarf kitaplarında mevcuttur.¹³⁴

Yazıdaki durumuna gelince, hemzenin yazımı için, telaffuzdaki iki usule karşılık gelen iki görüş vardır. Hemze "muhakkak" ise kelimenin neresinde bulunursa bulunsun ve harekesi her ne olursa olsun elif olarak yazılmıştır. Çünkü elif aslen hemzenin remzidir (sembolüdür). (كان) örneğinde olduğu gibi bitişik durumda medd'in temsilinde kullanılmıştır. Dolayısıyla elif ile meselâ بِأَرْ (= بئر), (بئر) (= بِأَرْ) şeklinde yazılır. Hemze "müsehhel" ise nutuktaki durumuna göre üç illet harfinden biriyle resmedilir. Dolayısıyla yâ ile بَيْر , elif ile رَس ve vâv ile يَوْمٍ şeklinde yazarız.¹³⁵ Ek bölümde bu meseleyi inşallah ayrıntılı olarak işleyeceğiz.

¹³² el-Muhkem, s. 49-50. Yine bkz. İbn Vesîk: *el-Câmi'*, s. 156.

¹³³ *Subhu'l-A'sâ*, 3/162.

¹³⁴ Bkz. Sîbeveyh: *el-Kitâb*, 3/541-556; el-Müberred: *el-Muktezab*, 1/155-180; İbn Yaîş: *Şerhu'l-Mufassal*, 9/107-120.

¹³⁵ Bkz. Kitabım *Resmü'l-Mushaf*, s. 353-355.

Hemzeyi teshil edenlerin mezhebine göre mushafta yazıldıktan sonra Arap yazısında hemze meselesi ortaya çıktı. Dâni der ki: “(Hemzeyle alakalı) çoğu yazılış tahfif üzere gelmiştir. Buna sebep bunun, Hz. Osman (r.a.) zamanında Mushaf’ların istinsahını üstlenenlerin luğatı oluşudur ki onlar Kureyş’tir ve yazı onların luğatı üzerine kurulup tespit edilmiştir.”¹³⁶

İslâm’dan sonra hemzenin yazımı, hemzeyi tahkik edenlerde bile onu teshil edenlerin usulü üzere gerçekleşmiştir. Çünkü onlar Müslümanların kendisindeki kelimelerin yazımını korudukları ve değiştirmedikleri Mushaf’ın yazım usulüne uymuşlardır. Kur’an okuyan ya da konuşan hemzeyi teshil ettiği vakit hemzenin telaffuzu yazım usulüne muvafık oluyordu. Hemzeyi tahkik ettiğinde ise hemzeyi tahkikli okuduğuna işaret etmek için, yazıda hemzeyi temsil eden elif veya vâv ya da yâ üzerine bir alâmet koyma ihtiyacı duyuyordu.

Kıraat âlimleri ve Arap dili bilgileri hemzenin telaffuz usulüne delâlet eden bir alâmet icâdı hususunda çalışmışlardır. Müdevver şekil kullanımı merhalesinde Mushaf’larda “sarı bir nokta” kullanıyorlardı. Kimisi bunu “kırmızı” yapıyordu. Fakat kırmızıyla ifade edilen nokta tarzındaki hareketlerden ayrılması için sarı kullanımı daha çoktu.¹³⁷

Düeli’nin hareketler için kullandığı kırmızı noktaların yerine Halil b. Ahmed küçük harfleri kullanırken hemze için de sarı ya da kırmızı noktanın yerine bir alâmet koymuştu. Hemzenin mahrecinin ayn harfine yakınlığı sebebiyle bu alâmet “ayn harfinden alınmış bir bölüm” ya da “kuyruksuz bir ayn”dı.¹³⁸ Bu alâmet üç harfin üzerine noktanın yerine konuyordu. Hemze alâmetinin nasıl kullanılacağına dair Arap hecâ kitaplarında tafsilatlı kaideler mevcuttur. Bu konu ile ilgili olarak gelecek bölümde inşallah açıklama yapacağız.

İbn Deresteveyh, Halil’in bu alâmeti koyduğunda onu hemzeyi temsil eden müstakil bir harf olarak kullanmak istediğine, insanların da bu alâmeti üç harfin üzerine konan bir şekil olarak kabul ettiğine işaret ederek demiştir ki: “Bu, Halil’in hemze için koyduğu şekildir. İnsanlar bunu kullanmadılar. Hemzeyi lîn harflerinin şekillerinde yazdılar. Halil’in hemzeye şekil olarak koyduğu alâmeti değiştirdiler”¹³⁹. İbn Deresteveyh başka bir yerde de şöyle der: “Demişlerdir ki Halil mu’cem harflerine hemze sûretini ilave etmiştir. İnsanlar buna itimad et-

¹³⁶ *el-Muhkem*, s. 151.

¹³⁷ Bkz. Ed-Dâni, *el-Muhkem*, s. 147-148; İbn Vesîk, *el-Câmi*, s. 151.

¹³⁸ İbn Deresteveyh, *Kitâbü’l-Küttâb*, s. 99; el-Kalkaşendî, *Subhu’l-A’sâ*, 3/163.

¹³⁹ *Kitâbü’l-Küttâb*, s. 99.

memişler ve onu hemzenin şekli saymışlardır”¹⁴⁰.

Burada şuna işaret etmek gerekir ki günümüzdeki matbaalar çoğunlukla hemzenin üç med harfindeki konumunda hata yapıyorlar, bazı insanlar da umursamadıklarından matbaaların hatasını taklit ediyor ve böylece hata yaygınlaşıyor. (قاریء) ve (شئىء) örneklerinde olduğu gibi özellikle yâ’dan sonraki ya da yâ harfindeki sonda bulunan hemzede bu hata görülmektedir. Birinci kelimedeki hemze yâ’dan sonra, ikincide yâ’dadır, yani üzerine konulması gerekir. Halbuki yaygın kullanımda her iki kelimedeki hemzelerin (قاریء) ve (شئىء) yâ’nın kuyruğuna konulduğunu görürüz ki bu her iki kelimedeki görülen bir hatadır.

Merhum selef âlimleri hemzenin yerini belirlemek için uyanın yanılmayacağı bir kanun koydular. Ed-Dânî bunu: “Kıraat imamlarının ve Arap dili bilgileri hemzenin kelimedeki yerinin ayn harfi ile sınınanacağına icmâ etmişlerdir. Ayn nerede bulunursa hemzenin konulacağı yer de orasıdır.”¹⁴¹ sözüyle özetlemiş ve sonra müstakil bir bölümde detaylıca açıklamıştır. Orada söylediklerinden (bir kesit): “Bilesin ki hemzenin kelimedeki yeri ayn ile sınılanır. Ayn nerede gelirse, hemze de orada gelebilir; ister harekeli, ister sâkin olsun, ister tenvin alsın, ister almasın farketmez. Şöyle ki (ءامنوا) de ءامنوا dersin, (وءاتى المال) de وعاتى dersin, (من شاطىء) de من شاطىء dersin, (سوء) de سوء dersin... (مستهنئين) de مستهنئين dersin, (مستهنئين) de مستهنئين dersin. Benzerleri de bu şekildedir. Bunda kıyas genel kuraldır”¹⁴².

Bu kanundan anlıyoruz ki (شئىء) kelimesinin hemzesi yâ’dan sonra konulmalıdır. Çünkü biz (شئىء) deriz. Yine (قارىء) dediğimiz için de (قارىء) kelimesinin hemzesi ise yâ’nın üzerine konulmalıdır. Hemzenin geldiği her yerde kural işte bu şekildedir.

7- Hemze-i Vasl Alâmeti

Hemze-i vasl’a elif-i vasl da denir. Hakikatte hemze olup yalnız söz başında telaffuz edilmesi bakımından hemze-i kat’dan ayrılır. Söz arasında geldiğinde elbette telaffuzdan düşer. Bu hemze, Arapça’da sâkin ile söze başlanmadığından dolayı, başlangıçları sükûn üzere mebni kelimelerin başında gelir. Meselâ: وَأَسْمُ، وَأَنْثَانُ، وَأَمْرَأَةٌ، وَأَبْنٌ، وَأَسْتِغْفَارٌ، أَنْطِلَاقٌ، وَأَجْنَهْدٌ، وَأَكْتَبْتُ، وَأَسْتَعْفَرُ، أَنْطَلِقَ

¹⁴⁰ *Kitâbü'l-Küttâb*, s. 114.

¹⁴¹ *el-Muhkem*, s. 146.

¹⁴² *Kitâbü'n-Nakt ve's-Şekl*, s. 143.

(نُ).¹⁴³

Bu hemze söz arasında telaffuz edilmeyince nakt ve şekli âlimleri ona ayırıcı bir alâmet tahsis ettiler. Mushafları noktlayanların ilkleri hemze-i vasl alâmeti için iki görüş sergilemişlerdir:

Birinci: ed-Dâni'nin dediği gibi sükûn alâmeti olan cerra gibi "ufak bir cerra"yı¹⁴⁴, ya da İbn Vesîk'in dediği gibi "fetha sureti"ni¹⁴⁵ hemze-i vasl için alâmet kabul eden Mağrib bilginlerinin görüşü.

İkinci: Meşriklî kadîm dil bilginlerinin görüşü ki elif-i vasl alâmetini, telaffuzdan düşmesine ve zâid oluşuna delâlet etmek üzere kitaplardaki zâid kelâmın çevreleyen ve halka şeklinde yapılan dâl gibi "mablûb dâl" olarak göstermişlerdir¹⁴⁶.

İbn Deresteveyh elif-i vasl alâmetinin "kuyruksuz" olup "muhakkak olmayan" ve vasl kelimesinden alınmış bir "sâd" harfi olduğunu zikreder.¹⁴⁷ İşte bu alâmet kullanımda yaygınlık kazanmıştır. Kalkaşendî demiştir ki: "Sonrakilere gelince, onlar bunun için vasl'a işaret etmek üzere bir "sâd" resmetmişler ve onu daima harfin üzerinde yapmışlardır. Bu konuda lafızla iktifa ederek hareketlere riayet etmemişlerdir"¹⁴⁸.

İşte bunlar Arap yazısındaki en meşhur alâmetlerdir. Bu alâmetlerden kullanılması gerekli olanların miktarı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Nitekim Iraklı kadim alimler ancak müşkil durumlarda şekl'i uygun görürler:

Ebü Hâtim (v. 255) der ki: "Noktalama (ya da noktalar) icâz üzeredir. Çünkü onlar noktalanması gerektiği şekilde ince eleyip sık dokusalar ve (her yerde) noktalsalardı elbette Mushaf fesada uğrardı"¹⁴⁹.

İbn Mücâhid (v. 324) der ki: "Her harfin üzerinde hareke vâki olacak değildir. Hareke verilmediğinde karışma olacaksa işte ancak orada hareke bulunur. Harf yani kelime başından sonuna dek hareketlense elbette kapkara olur ve herhangi bir fayda temin edilmez. Çünkü hareketin biri öbürünün vazifesini icra eder"¹⁵⁰.

¹⁴³ Bkz. İbn Cinnî: *Sırru Sinâati'l-İ'râb*, 1/126; Nasr el-Hürînî: *el-Metâliu'n-Nasriyye*, s. 147.

¹⁴⁴ *el-Muhkem*, s. 86.

¹⁴⁵ *el-Câmi'*, s. 160.

¹⁴⁶ *el-Muhkem*, s. 86.

¹⁴⁷ *Kitâbü'l-Küttâb*, s. 99.

¹⁴⁸ *Subhu'l-A'sâ*, 3/166.

¹⁴⁹ Ebü Dâvud'dan naklen: *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 144.

¹⁵⁰ Ed-Dâni'den naklen: *el-Muhkem*, s. 23.

İbnü'l-Münâdî (v. 334) der ki: “Nokta ve hareke ancak problem oluşturan zaruretler için kılınmış birer kolaylıktır. Yoksa kelimenin her bir harfi noktalanmalı değildir...”¹⁵¹.

Sonraki âlimler hareke alâmetlerinin özellikle Mushaf'ta eksiksiz yazılması gerekliliğine meyillidirler. Endülüslü Ebû Amr ed-Dânî (v. 444) bunu şu sözlerle ifade etmiştir: “Madem ki Mushafları noktalama sebebi, Allah katından indirildiği, Rasûlullah *aleyhisselâmdan* alındığı, Ashâb-ı Kirâm'dan nakledildiği, merhum İmamların edâ ettiği şekilde Kur'ân'ın telakki edilmesi için kirâatı tashih (Kur'ân'ı doğru okuma) ve kelimedeki lafızları tahkik (telaffuz edilen harfleri tespit) etmektir, o halde her bir harf için izlenecek yol noktalama olarak hakettiği hareke, sükûn, şedde, med, hemze, vesair her ne varsa hakkının tastamam verilmesidir. Bu hak hepsine değil de sadece bir kısmına has bir şey değildir”¹⁵².

İbn Deresteveyh (v. 347) de alâmetlerin kullanımındaki iki yönelişi ayırdedererek şöyle demiştir: “Bilesin ki nahivcilerin, şairlerin ve garîb kelime uzmanlarının durumu her kelimeyi tek tek harflerinin hakettiği ne varsa (mabsût ve mürekkep olarak, nakt ve şekil) onlarla kayıtlamaktır. Çünkü onların bilgisi daha anlaşılmalıdır. Onun kayıtlanması okuyucusuna daha açıktır. Divan katiplerinin durumu ise, nakt'ta olduğu gibi açık olan ve karıştırılmayan her kelimedeki şekli tahfif ve gözardı etmektir. Kelime ya da harf karıştırıldığında bütün görüşlere göre takyidi lâzımdır.”¹⁵³

Netice itibariyle alâmetlerin Mushaf kitâbetinde ve dil metinlerinde eksiksiz gösterilmesi gerekli görülmüştür. Bunların dışında bilhassa özel isimlerde, meçhul fiillerde ve okuyana müşkil gelebilecek ya da okunması zor durumlarda karışıklığı giderecek kadarıyla yetinilmelidir.

Savtî delâleti olan alâmetlerle ilgili bahsimizi şuna işaret ederek tamamlayalım: **Hattatlar** artistik kabiliyetlerini sergilemek için bu alâmetleri çoğunlukla birer **tezyînî unsur** kabul ederler ve onlardan bazıları bu alâmetlerin telaffuzda rolü olan savtî kıymetleri olduğunu ıskalar. Dolayısıyla bu alâmetler kimisi kendi bulunması gereken yerde değildir, ya da olmadık yerde kullanırlar. Halbuki bu kaçınılması gereken bir husustur. Hattatın kitâbî alâmetleri estetik şekilde kul-

¹⁵¹ ed-Dânî'den naklen: *el-Muhkem*, s. 210.

¹⁵² *el-Muhkem*, s. 56.

¹⁵³ *Kitâbü'l-Küttâb*, s. 101.

lanırken bunların savtî delâletleri olduğu gerçeğini de göz önünde bulundurması gerekir. Eskiden İbn Deresteveyh şöyle demiştir: “Bilesin ki bu alâmetlerin hepsi harflerin üzerine konur, başka yere değil. Harekenin hakkı onu hak eden harfin tam üzerine konulmaktır, ne ondan önce, ne de ondan sonra”¹⁵⁴.

Arap yazısındaki alâmetlere dair sözümüzü şuna da işaret ederek sonlandıralım: kelimenin harflerinin resmedildiği/yazıldığı esasın (sistemin) –ki bu, kelimeyi onunla başlayarak ve onda durarak telaffuz etmektir– aksine Alâmetlerin gerekli yerlerde konulmasında gözetilen esas, kelimelerin mâ-ba'dine vasledilerek telaffuzudur. İbn Deresteveyh der ki: “Alfabe her bir kelimeyi vakf ve telaffuz esası üzerine kuruludur. Nakt ve şekli ise sadece vasl esası üzerine ortaya konmuştur”¹⁵⁵. Ebû Amr ed-Dânî der ki: “İşkâl (karıştırma, problem) daha çok başlangıç seviyesindeki öğrenci için sözkonusudur. Vehm daha çok, okumayı bilmeyen, isim ve fiillerin sonlarının i'râbını göremeyenlere âriz olur. Bu sebeple nakt'ı vakf üzerine değil vasl üzerine binâ etmişlerdir”¹⁵⁶.

Şüphesiz Arap dil bilginlerinin ve kırâat âlimlerinin sürekli gayretleri Arap yazısını dilin seslerini ifadede kemâl derecesine ulaştırmıştır. Böylelikle her bir sesin bir sembolü ya da alâmeti vücûda gelmiştir. Artık Arap yazı sistemlerinde hiçbir problem sözkonusu değildir. Kusur olsa olsa Arapça yazarların çoğunun yazıyı doğru bir şekilde kullanma becerisinden aciz kaldıkları dil melekesinin zaafına bağlanabilir. Kitabın son bölümünde inşallah bu noktayı arzedeceğiz.

Kaynaklar:

- » el-Askerî, Ebû Ahmed el-Hasan b. Abdillâh, *Şerhu mâ Yakau fihî't-Tashîf ve't-Tahrîf*, (Tahkik: Abdulaziz Ahmed), Mısır 1963.
- » el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *Tâcû'l-Luğâ ve Sihâhu'l-Arabiyye*, (Tahkik: Ahmed Abdulgafûr Attâr), Kahire 1956.
- » ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Said, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhîf*, (Tahkik: Dr. İzzet Hasan), Dimeşk 1960.
- » ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Said, *el-Mukni' fî Marîfeti Mersûmi Mesâhîfi Ehli'l-Emsâr*, (Tahkik: Muhammed Ahmed Dehmân), Dimeşk 1940.
- » Dâru'l-Âsâri'l-İslâmiyye, *Mesâhîfû San'â*, Kuveyt trz.
- » el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luğâ*, Kahire 1964-1967.
- » el-Fâsî, Muhammed el-Âbid, *Fihrisü Mahtûtâti Hizâneti'l-Karaviyyîn*, 1/243, 2/500.
- » Ferrâ, Yahya b. Ziyad, *Meânî'l-Kur'ân*, (Tahkik: Muhammed Ali en-Neccâr ve âharûn), Kahire 1955.
- » Hacı Halîfe, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, İstanbul 1941-1943.
- » el-Halebî, Merâtibü'n-Nahviyyîn.
- » Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, (Tahkik: İbrahim es-Samarrâi ve Mehdi el-Mahzûmî), Bağdat 1980.
- » el-Hamed, Gânim Kadvurî, *Resmü'l-Mushaf Dirâseten Luğaviyyeten Târîhiyyeten*, Bağdat

¹⁵⁴ *Kitâbü'l-Küttâb*, s. 100.

¹⁵⁵ *Kitâbü'l-Küttâb*, s. 101.

¹⁵⁶ *el-Muhkem*, s. 19.

1982.

- » el-Hamed, Gânim Kadvurî, ed-Dirâsâtü's-Savtiyye inde Ulemâi't-Tecvid, Bağdat 1986.
- » el-Hamevî, Yakut, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Kahire 1936.
- » Hasan, Izzet, Mukaddimetü Tahkiki Kitâbi'l-Muhkem fi Nakt'i'l-Mesâhifi li'd-Dânî, Dimeşk 1960.
- » el-Hürîni, Nasr, el-Matâliu'n-Nasriyye li'l-Matâbi'l-Asriyye fi'l-Usûli'l-Hattîyye, Kahire 1902.
- » İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed, *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, Kahire 1932.
- » İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman, *Sırru Sinâati'l-İ'râb*, 1. Baskı (Tahkik: Mustafa es-Saka ve diğerleri), Kahire 1954; 2. Baskı (Tahkik: Dr. Hasan Hindâvî), Dimeşk 1985.
- » İbn Düreyd, Muhammed b. el-Hasan, *Cemheretü'l-Luğa*, Haydarâbâd 1345.
- » İbn Deresteveyh, Abdullah b. Cafer, *Kitâbü'l-Küttâb*, (Tahkik: Dr. İbrahim es-Samarrâi ve Dr. Abd el-Huseyn el-Feteîl), Kuveyt 1977.
- » İbnü'l-Enbârî, Ebûbekir Muhammed b. el-Kâsım, *İzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ fi Kitâbillâhi azze ve celle*, (Tahkik: Muhyiddin Abdurrahman Ramazan), Dimeşk 1971.
- » İbnü'l-Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed, *Nüzhâtü'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Üdebâ*, (Tahkik: Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), Kahire 1967.
- » İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân*, (Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Kahire 1948.
- » İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem, *Lisânü'l-Arab*, Kahire trz.
- » İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Tahran 1971.
- » İbn Vesîk, İbrahim b. Muhammed, *el-Câmi' limâ Yuhtâcu İleyhi min Resmî'l-Mushaf*, (Tahkik: Gânim Kadvurî el-Hamed), Bağdat 1988.
- » İbn Yaîş, Yaîş b. Ali, *Şerhu'l-Mufassal*, Kahire trz.
- » el-İsfahanî, Hamza b. Hasan, *et-Tenbîh alâ Hudûsi't-Tashîf*, (Tahkik: Muhammed Esad Talas), Dimeşk 1968.
- » el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, Beyrut 1987.
- » el-Kıftî, Ali b. Yusuf, *İnbâhü'r-Ruvât alâ Enbâi'n-Nuhât*, (Tahkik: Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye 1950.
- » el-Mârgînî, İbrahim b. Ahmed, *Deflü'l-Hayrân Şerhu Mevridi'z-Zam'ân*, Kahire 1974.
- » Moritz, el-Paleografiyetü'l-Arabiyye, Kahire 1905.
- » el-Müneccid, Salahaddin, Dirâsât fi Târîhi'l-Hatt'i'l-Arabî münzü Bidâyetihî ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Ümevî, Beyrut 1972.
- » Nâmî, Halil Yahya, "Aslû'l-Hatt'i'l-Arabî ve Târîhu Tatavvurihî ilâ mâ Kable'l-İslâm", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb fi'l-Câmiati'l-Misriyye*, 3/1, Kahire 1935.
- » es-Safedî, Halil b. Aybek, *Tashîhu't-Tashîf ve Tahrîru't-Tahrîf*, (Tahkik: es-Seyyid eş-Şarkâvî), Kahire 1987.
- » es-Seyrâfî, el-Hasan b. Abdullah, *Ahbâru'n-Nahviyyine'l-Basriyyin*, Beyrut 1936.
- » Sîbeveyh, Amr b. Osman, *el-Kitâb*, (Tahkik: Abdusselam Harun), Kahire trz.
- » es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebîbekr, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât*, (Tahkik: Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), Kahire 1964.
- » Suyûtî, Abdurrahman b. Ebîbekr, *Tedribü'r-Râvî Şerhu Takrîbi'n-Nevâvî*, (Tahkik: Abdulvehhab Abdullatif), el-Medînetü'l-Münevvera 1972.
- » et-Tennisî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Abdilcelil, *Et-Tirâz fi Şerhi Zabti'l-Harrâz*.
- » el-Ukaylî, İsmail b. Zahir, *Muhtasarü mâ Rusime fi'l-Mushafi's-Şerîf*, (Mahtût) Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, No: 260.
- » ez-Zeccâcî, *Kitâbü'l-Cümel fi'n-Nahv*, (Tahkik: Dr. Ali Tefvik el-Hamed), Müessesetü'r-Risâle 1988.
- » Zennun, Yusuf, "Kadîm ve Cedîd fi Aslî'l-Hatt'i'l-Arabî ve Tatavvurihî fi'l-Usûri'l-Muhtelif", *Mecelletü'l-Mevrid*, 15/4, Bağdat 1986.
- » ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, 5. Baskı, Beyrut 1980.